

KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

Shakhrezada SHERMATOVA

Haziran 2023

DENİZLİ

KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Shakhrezada SHERMATOVA

Danışman: Doç. Dr. Fazıl KARAHAN

Haziran 2023

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Shakhrezada SHERMATOVA

ÖN SÖZ

Ülkenin din durumu, ülkenin tarihi, kültürel siyasi ve sosyal yapısının bir yansımasıdır. Dolayısıyla ülkedeki din ve inançların incelenmesi, ülkenin tarihi, kültürel ve sosyal yapılarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Bizim merakla seçtiğimiz çalışma konumuz “Kırgız Din Kültürü” dür. Bu çalışmada tarihi kaynaklarda Türk boylarından biri olarak geçen Kırgız Türklerinin İslâmiyet’e girişleri ve İslâm din kültürünün Kırgız Türklerinde başlangıçtan günümüze olan durumunu aydınlatma çabasına girişeceğiz. Din kültürünü incelerken Kırgızların Müslümanlaşmadan önceki ve sonraki din inançları, bu sırada karşılaştıkları bazı sorunlar, bağımsızlıktan sonraki din durum ve izlenimi ele alınacaktır. Son zamanlarda ülke içinde yaşanan dinsel sorunların kaynağını, sebeplerini öğrenme arzusu bizim "Kırgız din kültürü" konulu çalışma üzerinde araştırma yapmaya hedeflememizi sağladı.

Araştırmamızın genel amacı Kırgızistan’da İslâm din kültürünün tarihsel gelişimini, bugünkü durumunu ele almak; günümüzde Kırgızistan’da din gelişmelerin yanı sıra ortaya çıkan sorunları tespit etmeye çalışmaktır. Bu bağlamda Kırgızistan’ın din alanında dinin etkisinin nasıl olduğu ve nasıl gelişim izlediği açıklanmaya çalışılacaktır.

İslâm eğitimi ilk olarak Karahanlı döneminde kurulan cami ve medreselerde başlamıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Kırgızistan’ın Çarlık Rusya hakimiyeti altına girmesiyle din faaliyetler yasaklanmıştır. 1991’de bağımsızlıktan sonra Kırgızistan’da Kırgız kültürünün bir parçası olan İslâm dini ile ilgili birçok faaliyet ve eğitimler görülmeye başlamıştır. Fakat Hristiyanlık, Budizm, Satanizm ve hatta Ateizm gibi din propagandalar, üstüne bir de komünizm ve emperyalizm mücadelesi; bütün bunlara tepki hareketleri, bir de ilâve olarak radikal din anlayışları göz önünde bulundurulduğunda, tüm İslâm ülkelerinde olduğu gibi Kırgız din kültürünü belirlemek, korumak ve yaşatmak en önemli sorun olarak karşımıza çıkmakta. Biz tezimizde sadece Kırgız İslâm din kültürünün durumunu belirleme ve anlama kısmını ele alacağız.

Araştırma, Kırgız din kültürünün bağımsızlıktan önce ve sonraki dönemden günümüze kadar tarihsel gelişimi, Kırgızistan’da toplum içinde yeri ve etkisi ve mevcut durumlarıyla sınırlandırılmıştır. Çalışma sırasında Kırgız din kültürüne ilişkin bazı bilgilere daha çok Sovyet döneminde yapılmış araştırmalarda rastlanmıştır.

Araştırmamızda literatür incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili Kırgızca, Türkçe ve Rusça kaynaklar kullanılmıştır.

Geçmişten günümüze Kırgız din kültürünün izlenimini ve din durumu üzerinde araştırma yapmak için Pamukkale Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kütüphaneleri ve Kırgız Milli Kütüphanesi kullanılmıştır.

Yaptığımız çalışma, gençlerin ilerleyecek oldukları yolu aydınlatma umuduyla gerçekleştirilmiştir.

Yüksek lisans tezimi hazırlarken her konuda bana yardımcı olan, çalışmanın her aşamasında beni destekleyen bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Fazıl KARAHAN'a,

Yüksek lisans öğrenimim süresince yardımlarını esirgemeyen ve değerli yorumlarını paylaşan bölüm başkanımız Prof. Dr. Nergis BİRAY hocama,

Eğitim hayatım boyunca tüm desteğini esirgemedi, yaptığım seçimlere saygı ile yaklaşmış, akademik kariyerime devam etmem için yurt dışında eğitim almamı sağlayan anneme ve babama,

Tez çalışmam süresince elinden geldiği kadar katkılarda bulunan arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Shahkrezada Shermatova

ÖZET

KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

SHERMATOVA, Shakhrezada

Yüksek Lisans Tezi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Fazıl KARAHAN

Haziran 2023, VII + 86 sayfa

Bu çalışmada Kırgız din kültürünün tarihsel gelişimi ve bugünkü durumu üzerine bir inceleme yapılmıştır.

Kırgızlar Müslüman olmadan önce başka Türk milletleri gibi farklı inançlar etkisinde kalarak o inanç üzerine yaşam ve geleneklerini sürdürmüşlerdir. İslâm'ın Orta Asya'ya gelmesiyle Kırgızlar arasında Müslümanlaşma süreci başlamıştır. Bu süreç içerisinde Kırgız Türklerinin yaşam tarzı din ilkeleri doğrultusunda ilerlemiştir. 20. yüzyılda Sovyet Rusyası işgalinden sonra her alanda değişikliğe uğrayan Kırgız Türkleri din özelliklerinden de uzak kalmıştır. Bu durumda da dine olan bağımlı sözlü kültüre de yansımışlardır. Bağımsızlıktan sonra Kırgızistan'da dinin tekrar canlanmasıyla din alanında gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra gerçekleşen propagandalar, farklı din akımların çoğalmasına yol açmıştır. Çalışmanın birinci, ikinci ve üçüncü bölümünde Kırgız din kültürünün izlenimi ve son bölümde Kırgızistan'da din gelişmeler, etkileşimler tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kırgızlar, Kırgız Din Kültürü, Kırgızistan

ABSTRACT

KYRGYZ RELIGIOUS CULTURE

SHERMATOVA, Shakhrezada

Master Thesis

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Adviser of Thesis: Assoc. Dr. Fazıl KARAHAN

June 2023, VII + 86 Pages

This study examines the historical development and current state of Kyrgyz religious culture.

Prior to embracing Islam, the Kyrgyz people, like other Turkish nations, were influenced by various beliefs and maintained their traditions based on those beliefs. Whith the arrival of Islam in Central Asia, a process of Islamization began among the Kyrgyz people. During this process, the lifestyle of Kyrgyz Turks progressed in accordance whith religious principles. In the 20 th century, following the occupation of Soviet Russia, the Kyrgyz Turks underwent significant changes in all aspects of life, including a departure from religious characteristics. This situation also reflected in their oral culture, where the connection to religion remained. After gaining independence, there has been a revival of religion in Kyrgyzstan, leadig to developments in the field of religion. However, this has also resulted in the proliferation of different religios movements due to propagandistic efforts to promote religion. The first, second, and third culture, while the final section examines religious developments in Kyrgyzstan.

Keywords: Kyrgyz people, Kyrgyz religious culture, Kyrgyzstan

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜRÜ

1. Kırgız Türklerinin İlk Ortaya Çıkışları	5
1.2 Kırgızlarda İlk Dinî İnançlar	8
1.2.1. Kırgızlarda Zerdüştlük.....	14
1.2.2 Kırgızlarda Budizm.....	15
1.2.3 Kırgızlarda Maniheizm	16
1.2.4 Kırgızlarda Hıristiyanlık	17
1.2.5 Kırgızlar Arasında Yahudilik (İudaizm).....	19

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM'I KABULDEN RUS İŞGALİNE KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

2.1 Kırgızların Müslümanlaşma Süreci.....	21
2.1.1 İlk Dönem: İslâm'ın Yayılış Dönemi (VIII-XVIII).....	22
2.1.2 İkinci Dönem: İslâm'ın Sağlama Dönemi (XIX-XX).....	22
2.2.1 Kırgızistan'da İslâm Dininin İlk Yayılması (Karahanlı Dönemi, VII-XII. asırlar).....	23
2.2.2 İslâm Dininin Resmi Din Haline Gelmesi Dönemi (966-1137. yy.)	25
2.2.3 XII-XVI. yüzyıllar Arasında Moğol İstilas ve Diğer Siyasi Nedenlerden Dolayı İslâm'ın Duraklaması.....	26
2.3 İkinci Dönem "İslâm'ın Sağlama Dönemi" (XIX-XX).....	30
2.3.1 Hokand İmparatorluğu Döneminde Kırgızistan'da İslâm Dininin Sağlama Dönemi (1711-1876)	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUS İŞGALİNDE KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

3.1 Çarlık Rusya'sı Koloni Siyaseti Döneminde Kırgızistan'da İslâm ve Müslümanların Durumu (XIX. yüzyılın İkinci Yarısı- XX. yy.)	34
3.2 Sovyet Totaliter Rejimi Döneminde Kırgızistan'da Din Durumu (1917-1991) ...	36
3.2.1. Sovyet Döneminde Kırgızistan'da İslâm Dini	36
3.2.2. Dini Yok Etme Siyaseti	42
3.2.3 Ateizm Literatürü	45
3.3 Ateizmi Yasalaştırmak	47
3.3.1 SSCB Döneminde Sözlü Kırgız Kültüründe İslâm	48

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ'NDE KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

4.1 Günümüz Kırgızistan'da Dini Durum ve İslâm	52
4.2 Din Kurumları ve Devlet	59
4.2.1 Kırgızistan'da ve Anayasada Din-Devlet İlişkisi	59
4.3 Anayasada Yer Alan Dini Kararlar	60
4.3.1. 1991 yılı "İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar" Kanunu	60
4.3.2 2008 Yılındaki "Kırgızistan Cumhuriyeti'nde İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar ile ilgili" Kanun	61
4.4 Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Din Komisyonu	62
4.5 Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi	67
4.5.1 Müftülük ve Rus Ortodoks Kilisesi	67
4.6 Geleneksel Olmayan Din Grupları	69
4.7 İslâm Dininin Kırgızistan'daki Etkisi	72
4.8 "Dinler Tarihi" Programı Kararı	76
SONUÇ	79
KAYNAKLAR	81
ÖZ GEÇMİŞ	Error! Bookmark not defined.

KISALTMALAR

bkz.	: bakınız
M.Ö.	: millattan önce
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
KMDI	: Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresi
KC	: Kırgız Cumhuriyeti
KC Devlet Din Komisyonu:	: Kırgız Cumhuriyeti Devlet Din Komisyonu
C	: cilt
Çev.	: çeviren
s.	: sayfa
S	: sayı
vs.	: vesaire
vb.	: ve başkası, ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Tezimizin adı Kırgız Din Kültürü. Buradan hareketle doğrudan din ve kültür alanına odaklanmanız gerek. “Kültür, bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, kurgusal, sanatsal, dilsel, iktisadî ve bilimsel hayatının uyumlu bir toplamıdır.”¹ “Töre ve kültürde ortak olan insanlar bir millet oluştururlar. Töre ve kültürü aynı olan insanlar dilde, hukukta, dinde, ahlâkta, örf, adet ve gelenekte ortak değer hükümleri geliştirirler.”² Her toplumun kendine özgü anlayışı olduğu için kültür farklılıkları da oluşabilir. “Kültürün kendilerinden oluştuğu öğelere, yani ahlâk, hukuk, siyaset, iktisat vb. alanlardaki tutum ve davranışlara yön veren unsurların başında din gelmektedir.”³ İnsanoğlu yaratıldığı tarihten itibaren din de kendi varlığını sürdürmüştür. “İnsan uygarlığının olduğu yerde, din ve inançla ilgili izlere rastlanmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde, bireysel olarak ateist olduğunu iddia edenler çıkmış olsa da dinsiz bir topluma rastlanılmamıştır.”⁴ “Din, bireysel ve toplumsal yönü bulunan, fikir ve uygulama açısından sistemleşmiş olan, inananlara yaşam tarzı sunan ve onlar belli bir dünya görüşü etrafında birleştiren nizamdır.”⁵ Toplumun yapılanmasında dinî, siyasî, ahlâkî, iktisadî, felsefî ve estetik değerler vazgeçilmez en temel unsurlardır. Bu unsurlar, insan hayatını sürdürme ve düzene koymasına için gerekli olan önemli ürünler olarak bilinir.⁶ Türk topluluğundan biri olan Kırgızların din hayatı, Türklerin geçmişten günümüze taşıdıkları din düşünce, inanç, ritüel birikim ve tecrübelerine sahiptir.

En eski Türk halklarından Kırgız Türkleri, Çin kaynaklarına göre, M.Ö. "Kırk-Uuz" ve "Kırk Oğuz", Uygurca kitabelerde “Kırkız (40 Çinli kızla evlenen Oğuz komutanlar)” adıyla tarih sahnesinde adlarını duyurmuşlardır. Hun, Çin, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Hint, Moğol ve Ruslarla kaçınılmaz karşılaşmalar din ve kültürel tesirleri de beraberinde getirmiştir. Kırgız tarihiyle ilgili birtakım araştırmalar göze çarparsa da Kırgız dini ve kültürüyle ilgili derin araştırmaların hemen hemen bulunmadığı tarafımızdan görülmüştür.

¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 2005a.

² Fazıl Karahan, "Millet ve Milliyet (Felsefî Bir Çözümleme)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, International Journal of Social Science, 5, 2013, s. 611.

³ Hasan Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme" *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8/3, 2018, s. 595.

⁴ Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1, Elâzığ 2014, s. 15.

⁵ Abdurrahman Güneş, a.g.m., s. 596.

⁶ Abdurrahman Güneş, a.g.m, s. 597.

Bilindiği üzere Türk toplulukları ilk çağdan itibaren farklı dinlerin etkisinde kalmıştır. Siyasi ve farklı durumlar neticesinde coğrafya ve inanç değişiklikleri de yaşamışlardır. Bu değişikliklerin etkisinde kalan Kırgız Türkleri de İslâm'ı kabul etmeden önce doğa güçlerine inanmakla geleneklerine devam etmişlerdir. Kırgızlar arasında en eski din kültür totemizm, zerdüştlük, Tanrıçılık, Şamanizm olarak sayılırdı. Bu nedenle doğa unsurları, hayvanlar, ruhlar ve atalar önemli bir yer tutardı. Bu tür inançlara göre onlar doğa hayatlarının belli bir kısmını kontrol edebileceklerine, atalar ruhunun kendilerine rehberlik ettiklerine, bazı hayvanların kutsal olduğuna inanırlardı. Bu tür inançlara ait gelenekler günlük yaşama da yansımıştır. Günümüzde de eskiden kalan adetler yerine getirilmekte. Ülke sınırında bulunan arkeolojik kalıntı, yazıtlar, günümüze kadar süregelen ağızdan ağıza geçerek nesillere aktarılan sözlü edebiyat, folklor, giyim kuşam, sanat eserlerinde rastlanan din unsurlar, eskiden babalarımızın din inançlarına büyük önem verip onların dini yakından takip ettiklerinden haber verir. Çüy Vadisinde yer alan taş heykeller kutsal dağlar olarak bilinirdi. Kutsal yer olarak bilinen bazı mezarlar, kümbetler, Oş şehrindeki Sulayman Dağı gibi birçok tarihi yerler çok sayıda bulunmakta. Kendi inançlarına sıkı bağlı olan Kırgızlar, Orta Asya'ya İslâm'ın gelmesi ile Müslümanlığı kabul ettiler. Dinin geniş alanlara yayılmasıyla Müslüman ülkeleri ile yakından tanışmaya başlayan halk, Rusya tarafından işgale uğrayınca din değerlerinden uzak kaldı. Sovyet rejiminin yıkılmasıyla Kırgızistan 1991'de bağımsızlığı elde etti. Dini değerlerden uzak kalan toplum tekrardan özgür din hayatına kavuştu. Laik yapıda ilerleyen ülkede dinin gelişmesiyle birlikte birtakım karışıklıklar ortaya çıktı. Din özgürlüğünden faydalanarak farklı akımlar faaliyet göstermeye başladı. Bu durumdan rahatsız olan toplum arasında da son zamanlar din alanına olan ilgi daha da artı. Bağımsızlıktan önceki yıllarda kurulan liberal demokrasinin etkisiyle din ve ideoloji özgür şekilde ilerlerdi. Dolayısıyla ülkede bulunan din akımların sayısı diğer halklara göre daha fazlaydı.⁷ Bağımsızlığı elde eden genç ülkede yeni din yapılanması başladı. Toplum bilinci ve psikolojisi değişerek dine olan ilgi artmaya başlamıştır. Demokratikleşme hareketiyle ve anayasada yer alan yeni kanunlar sayesinde her vatandaş din özgürlüğü hakkı kazandı. Ülkenin sağladığı yeni koşullar din alanının gelişmesiyle birlikte çeşitli din inançları desteklenmesine neden oldu. Bağımsızlıktan sonra dine olan kısıtlamanın kaybolmasıyla Müslümanlar din ritüellerini özgürce yerine getirmeye başladılar. Totaliter bürokrat sisteminin yıkılmasıyla din özgürlüğü ortaya konuldu.

⁷ T.Ç. Abdılđaeva, Azırkı Koomdogu Dindin Çaştarga Tiygizgen Taasiri, *Cusup Balasagin Milli Üniversitesi Belleten Dergisi*, 1/93, Bişkek 2018. s. 7.

Anayasada da ülkedeki dinin durumuyla ilgili olarak: “Hiç kimse din ve din inançlar nedeniyle ayrımcılığa, hak ve özgürlük ihlaline maruz bırakılamaz” ifadesi yer alır.⁸ Unutmamalıyız ki, Kırgızlar tarih boyunca yaşadığı zor süreç içerisinde kullandıkları geleneksel senkretik din ve IX-X. yüzyılda Kırgız devletinin yapılanmasında büyük katkı sağlamıştır. Son zamanlar yaşanan olaylardan dolayı dünyada din incelemeleri başlatıldı. İslâm dini siyasi role dönüştürüldü. Kırgızlar bağımsızlığı elde ettikten sonra ülkede yaşanan sosyoekonomik ve siyasi ideolojik zor durumlar muhalefet grupların kurulmasına neden oldu.⁹ Kırgızistan din özgürlüğüne saygı gösteren bir ülke olsa da bazı dinsel sorunlar yaşanmakta. Bunlardan biri terörizm tehdididir. Ülkenin din durumu son zamanlar sıkça ele alınmakla birlikte toplumun dine olan ilgisi daha da artmaya başlamıştır. Kırgızların din kültürü, genellikle hoşgörü, saygı ve anlayış ile karakterizedir. Ülkede din kültürü oldukça zengin ve çeşitlidir. Ancak günümüzde ülke nüfusunun büyük kısmı İslâm’ı benimsemiştir ve İslâm ülkede en yaygın din olarak kabul edilir. Her ne kadar din alanında birtakım sorunlar yaşansa da Kırgız halkının kültüründe, dili, geleneklerinde dinin temel ilkeleri yatmaktadır. Her sene dinin yaygınlaşmasıyla İslâm’ın etkisi artmakta. Din görevlerini yerine getirenlerin ve camilerin artmasıyla camilerdeki cemaat sayısı da artmaktadır. İslâm eğitim merkezleri son yıllarda daha da arttı. Bu merkezlerde gençler İslâmi ilimleri öğrenmekte ve bu konuda uzmanlaşmaktadır. Hac ziyareti artarak her yıl binlerce Kırgız vatandaşı, hac farızasını yerine getirmek için Suudi Arabistan’a gitmektedir. Kırgızların eskiden gelen giyim kuşamı da İslâm kültürü ile şekillenir. Geleneksel Kırgız giyiminde kadınlar bol kesimli renkli, desenli etekler ve bunların üzerine giyilen gömlekler, başörtü, baş giysilerini tercih ederlerdi. Günümüzde de bu tür kıyafetlerin çeşitli modern şekilleri dikilip halka sunulmakta. Başörtü genel olarak kırsal yerlerde kullanılır. Bunun dışında edebiyat, folklor ve diğer alanlarda din unsurları yer alır. Edebiyatta genellikle İslâmi öğretilere uygun davranmanın önemi, hayırseverlik, dayanışma, kardeşlik ve merhamet gibi İslâmi değerlere vurgu yapılır. Hikayelerde genellikle insanların hayatlarındaki sıkıntıları aşmak için Allah’a dua etmenin önemi ile iyilik yapmanın, hayır işlerinde bulunmanın önemi yer alır. Yaklaşık %90’ı Müslüman olan Kırgızistan’da, nüfusun büyük kısmı Sünni İslâm’ı benimsemiştir. Bununla birlikte ülkede Hristiyan, Budist ve diğer dinler de bulunmaktadır. Günlük hayatta, Kırgızlar beş vakit namaz kılmakta ve oruç tutmaktadırlar. Dinin ahlaki ve ailevi değerleri önemli bir yer tutar. Örneğin, evlilik, İslâmi törenlerle gerçekleşir ve ailenin

⁸ Nov.Red. Konstitutsii Kırgızskoy Respubliki, Bişkek 1996, s. 63.

⁹ Ç.S.Usupova, *Religioznoe Verovaniya Kırgızov*, Bişkek, 2019 s. 5.

korunması, çocukların eğitimi İslâmi prensiplere dayanmaktadır. Eskiden dinler tarihi dersleri genellikle ilahiyat fakülteleri tarafından sunulmaktaydı. Artık ülkenin örgün eğitimde dinler tarihi dersinin yer almasına dair karar Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmiştir. Dinler tarihi dersi, öğrencilere ve bireylere farklı kültürler, inançlar ve dünya görüşleri hakkında geniş bir bakış açısı sunar. Büyümekte olan gençler toplumsal çeşitlilik ve hoşgörü konularında farkındalığı arttırarak gelecekte doğru yön bulmakta zorlanmazlar. Dolayısıyla dinler tarihi dersinin örgün eğitimde yer alması gençlere çok önemli bir fırsat sağlayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜRÜ

1. Kırgız Türklerinin İlk Ortaya Çıkışları

Kırgızlar üç bin yıl öncesinde Güney Sibiry'a da ve Orta Asya sınırlarında bulunan eski Türk dilli halklardan biridir.¹⁰

Kırgızlar hakkında ilk bilgiler Çin kaynaklarında geçerek farklı isimlerle anılmıştır. “Çin tarihçisi Sima Tsyen’in “Şi-Tszi” adlı çalışmasında Kırgızlar Gegun adıyla yer alır. ‘Kırgız’ kelimesi için: “‘Kırk + yus’ (kırk yüz, V.Radlov); ‘Kırk + er’ (Kırk kişi, Ahmet Togan); ‘Kırk + kız’ (Siyah saçlı halk, D. Aytmuradov); ‘Kırk + guu’ (Kırklar, K.Petrov); ‘Kırk + oğuz’ (Kırk oğuzlar daha doğrusu güney veya batı oğuzlar, N.Baskaov); ‘Kırgın’ – ‘kırgıt’ – ‘kırgız’ (Açık yüzlü mavi gözlü halk, A.Kononov); ‘Kırgız’ – ‘kırıl kız’ (Yenilmez istikrarlı, A.Omurkulov); ‘Kırkuğuz’ (Kırk uğuz, Uğuz hanın Torunları; ‘Kırkgıç’ – ‘Kırgız’ (Savaşçı, akımcı, Akay Kine) gibi çok değişik yorumlarda bulunmaktadır.”¹¹ Grekçe “Herkis”, Arapça ve Farsçada “Kırkız”, “Hırhır” şeklinde rastlanır.¹² Bunun dışında Kırgızlar hakkında ilk bilgileri bize Orhun yazıtları, Köktürk alfabesiyle yazılmış kitabeler sunmaktadır. Bilindiği gibi Kırgızlar ilk çağlarda Yenisey ve Orhun ırmakları ve Altay dağlarından Tanrı dağlarına kadar yerleşerek hayat sürdürmüşlerdir. Adı geçen yazıtlarda Kırgızlar dışında Uygurların siyasi durumu ile ilgili de kısaca bilgiler verilmiştir.

Bazı araştırmalara göre batı Sibiry'a ve Orta Asya'nın arkeolojik kaynaklarında Minusinin dağlı bölgelerinde yaşayan halklar farklı isimlerle adlandırılır. O halklardan bazıları da Kırgızlardır. Bazı araştırmacılar da bunların Kırgızlar değil, Hakaslar olduğunu iddia ederler.

Tarihte Kırgızlar Türk soylarından biri olarak geçer. Çin kaynaklarında Kırgızca yazı ve dil özellikleri açısından Uygurcaya benzetilir.¹³

¹⁰ Dj.S. Baktıgıulov, C.K. Mombekova, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*, Bişkek 2001, s.124.

¹¹ Çev. Vefa Kurban, "Eski Kırgızlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, 2013, s. 150.

¹² K. Cusupov, *Kırgızdar*, Y. Hudyakov “Kırgız” Etnonimi Cönündö, Bişkek 1993, c. II, s. 118.

¹³ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Din Tarihi*, İstanbul 1976, s. 10.

Dünyada milletin çoğu etnik bakımdan başka milletlerle karışmış durumda varlığını sürdürmektedir. Tarihi kaynaklara bakacak olursak Eski Çin çalışmalarında Kırgızlar kızıl saçlı, uzun boylu ve yeşil gözlü olarak geçmekte. Buna benzer bilgileri İslâm tarihçilerinin çalışmalarında da rastlamak mümkün. Örneğin, “XI. yüzyıl Fars tarihçisi Gerdizi, İbn Mukaffa’ya (ö.757) dayanarak, Kırgızların “kızıl saçlı, kızıl yüzlü ve gök gözlü” olduklarını kaydetmekte ve onları Slavlardan saymaktadır. Ancak XI. yüzyılda yaşayan Mahmud Kaşgari Kırgızları Çin ülkesine yakın bir Türk boyu olarak kaydetmektedir.”¹⁴ Tanrı Dağlarından Ural’a kadar, Baykal nehrinden Karadeniz kıyılarına kadar uzanan Kırgızlar İran dilli Sakların inançlarını takip etmişlerdir.¹⁵ Bunun dışında Çin kaynaklarında Kırgız Türkleri ilk olarak M.Ö. III. Asırda devlet kurmuşlardır. Kırgızların çoğunluğu Kırgızistan’da olmakla birlikte, Orta Asya’nın orta ve doğu kesimlerinde yaşamaktadırlar. Onlar, bazı kaynaklarda (özellikle Rus kaynaklarında), “Kara Kırgızlar” olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁶ “Eskiden Ruslar tarafından Kara-Kırgız ve Kazak-Kırgız olarak adlandırılan Kırgızlar, bunu milli kimliklerini unutturmaya yönelik kültür politikalarının bir ürünü olarak değerlendirerek, kesinlikle kabul etmemişler ve 1920’lerin ortalarında asıl adlarına kavuşmuşlardır.”¹⁷

Geleneksel Kırgız toplumunda lider durumunda olan kişilere *manap* ve *biy* adı verilirdi. Din önderlerine manap denilirdi. Manaplar çon (ulu) manap, orta manap ve çala (küçük) manap olmak üzere üçe ayrılırdı. Bunun gibi yapılanmalar özellikle Kuzey Kırgızları arasında geçerliydi. Orta ve küçük manaplar büyük manaba baş eğerlerdi. Manaplık, ilk başta seçim yoluyla tespit edilirken sonraları yani XIX. yüzyıldan itibaren miras yoluyla geçmeye başladı. Kırgızların oturduğu bölgelere Rusların istila etmesi sürecinde manapların çoğu Ruslarla iş birliği yapmıştır. Bunun neticesinde halk arasında mertebeli dereceye sahip olan manaplar Sovyet döneminde halk düşmanı feodal olarak ilan edilmiş, ortadan kaldırılmıştır. Biyler ise bir bölgeyi yöneten kimselerdi. Onlar kabile aksakallarından oluşmaktaydı. Biylik çoğu zaman tevarüs yoluyla geçerdi. Onlar halk arasında din ve hukuki dava işleriyle ilgilenirdi. Örfе göre hüküm verirlerdi. Biyler, XVII-XIX. yüzyılda kabile başçısı siyasi önder ve kadı konumu almışlardır. Daha sonra biy mahkemeleri Sovyet döneminde Sovyet İktidarı tarafından kaldırıldı.¹⁸

¹⁴ Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1, 1999, s. 396.

¹⁵ Ç.S.Usupova, a.g.e., s. 52.

¹⁶ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara 2000, s. 56.

¹⁷ Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslâmiyet*, Ankara 1999, s. 15.

¹⁸ Kemal Polat, *Kırgız Türkleri. Beşikten Mezara*, Ankara 2019, s. 36.

Göçmen halk olarak bilinen Kırgızların hayatında çiftçilik ve hayvancılık büyük öneme sahipti. Aynı anda köle de beslemişlerdir. Nisan ayında buğday, arpa, darı ekme işleri başlardı. Sonbahar gelince de tohumları toplayıp değirmenden un yapıp kış için hazırlık görürlerdi.¹⁹

XV. yüzyılın sonlarında Kırgızlar Tanrı Dağları, Ceti-Suu, Pamir ve Sibirya sınırlarında boy olarak yaşar. Farklı soyların birikmesiyle oluşan bölgeler “sağ” ve “sol” olarak ikiye ayrılır. Yaşam kültürü ağızdan ağıza geçerek gelecek nesillere ulaşır. Bu kültüre göre her insanın kendi soyunu ve nereden geldiğini iyi bilmesi gerekiyordu. Bundan dolayı Kırgız Türklerinde, gündelik hayatta sohbetlerin ana konularından birini oluşturan bir gelenek “Yedi atayı bilme” geleneğidir. Kırgızlar eski zamandan beri ataerkil aile yapısına sahiptiler. Bu sisteme göre aile soyundan gelme baba tarafına dayandırılır. Bundan dolayı soy, akraba denildiğinde Kırgızlar arasında akla ilk olarak baba tarafındaki insanlar gelir. Dolayısıyla Kırgızlarda yedinci babasına kadar soyunu bilmek mecburiyeti vardır.²⁰ Bir Kırgız uzun yola çıkarken aç kalmayacağı ve bindiği atına iyi bakılacağından emindir. Çünkü Kırgız halkında misafir ağırlama geleneği büyük öneme sahiptir. Gelen misafire oldukça saygı gösterilir. Hatta bunun delili olarak halk arasında “Misafir, Hudanın sevdiği ümmettir” atasözü geçer. XIX. yüzyıla kadar Kırgızların yaşam tarzı bir değişikliğe uğramadan devam eder. Radloff, Kırgızistan’ın Kuzey bölgesinde yaşayan Kırgızların Kazaklardan daha farklı göçebelik ve çiftçilik hayatı sürdürdüklerini belirler.²¹

Çin kaynakları Kırgızlara ait yazı ve alfabe olduğunu kanıtlar. Kırgız yazarı Keleş Cusupov’un eserinde yer alan bilgilere göre Kırgızlar’ın bazı zamanlar Dinlinlerle birleştikleri görülür. Onlar Takvimi aylara ayırmışlar, yılın ilk ayına “maoşi ayı” demişler ve her yılı hayvan adlarıyla adlandırmışlardır: kaplan yılı, sıçan yılı, it yılı gibi. Bayramlarda, törenlerde çingirdak, zurna, demir düdük, kaval, flüt ve yalpak zil gibi müzik aletleri kullanılırdı. Deve, at, aslan yarış oyunları düzenlenirdi. Adetlere göre bir erkeğin evlenirken at üstünde farklı numaralar göstererek güçlü olduğunu kanıtlaması gerekiyordu.²² Bazı eski taşlar üzerinde buğu, elik, dağ koyunu ve hayvan kovalayan avcı resimleri bulunur. Kırgız toplumu üst düzeyindeki insanları için hayvan kürklerinden

¹⁹ Ali Cusubaliev, *Kırgızdardın Musulmandaşuu Tarihi*, Bişkek 2016, s. 45.

²⁰ Kemal Polat, Salih Esen, "Kırgız Türkleri'nin Hayatında Gelenek ve İnançların Rolü", *Universal Journal of Theology* 1/1, 2016, s. 24.

²¹ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 44-45.

²² Keleş Cusupov, *Kırgızdar*, c. I, Bişkek 1993,

giysiler ve şapkalar diker. Onlar bol hayvan, para, değerli metallerden yapılmış eşyalar sahibiydi. Bunlara delil olarak mezarlıklarda bulunan değerli eşyaları gösterebiliriz. Toplumun alt düzeyini köleler oluşturuyordu. Onlar genelde yan boylardan kaçırılanlardan ya da tutkunlardan oluşuyordu. Hatta Kırgızlara komşu olarak yaşayan bazı kabileler Kırgızlara hayvan derilerini göndererek vergi ödüyordu.²³ Zenginler ve varlıklı insanlar dış görüntü açısından da dikkat çekiyordu. Örneğin zenginler değerli hayvanların derisinden dikilen kıyafetleri giyerken kadınlar el işlemeli ipekten yapılmış elbiseler giyerdi. Varlıklı olmayanlar ise keçi derisinden yapılmış içik ile gezerdi. Hayvancılıkla uğraşan Kırgız halkı çeşitli hayvanlar beslerdi. At sütüyle inek ve koyun eti gıda olarak kullanılmıştır. Mezara koyun kemikleri de gömülürdü. Arkeolojik kalıntılarda insan iskeleti yanında ata ait malzemeler de bulunmuştur. Eskiden, mezara gömülen servete bakılarak ölen kimsenin zenginlik durumu ölçülürdü. Kırgızlar metalleri değerlendirme açısından da ilk sıradaydı. Bulunduğu topraklar altın, demir, bakır, kalay açısından zengin olduğu için metalden bıçak, kılıç, at malzemeleri ve savaş silahları yapılmıştır. VII-X. yüzyıllar aralığında ticaret alanında da büyük gelişmeler olmuştur. Deri işlemeciliği, avcılık, balıkçılık işleri ülke ekonomisinin kalkınmasında katkı sağlamıştır. Kırgızlar çoğu zaman Arap, Uygur, Tibet ve Çin halklarıyla ticaret içinde olmuştur.²⁴ Bunun dışında bir sürü Türk boylarıyla her alanda sıkı bağ kurmuşlardır.

Günlük hayatında giyim kuşam tarzı fazla değişikliğe uğramamıştır. Tanrı dağlarında yaşayan Kırgızlar komşu halklarla iletişim halde olduğu için her alanda onların etkisi altında kalmıştır. Buna göre her bölgede giyim tarzı da değişikliğe uğramıştır. Örneğin, hayvancılıkla uğraşan insanlar daha çok hayvan derisinden ve yününden yapılan giysiler giymiştir.

1.2 Kırgızlarda İlk Dinî İnançlar

Kırgız halkının bugünkü halk inanışlarını iyi anlayabilmek için onların önceki din ve inançlarını bilmek oldukça önem arz etmektedir. Dolayısıyla biz burada Kırgızların İslâm öncesi dinlerine değinmek istiyoruz.

Dinlerin nasıl yayıldığını anlamak için öncelikle tarihi izlere ve sosyolojik fona bakmak lazım. Burada kültürün esas yapıları gizlidir. Arkeolojik kalıntılar ve bulaklardan eskiden çeşitli arkaik kültürlerin olduğu anlaşılır. Onlar eskiçağdaki mitlerin kalıntıları

²³ K. Cusupov, a.g.e., s. 114.

²⁴ a.g.e., s. 108-109.

olduğu şüphesizdir. Günümüz Kırgızistan coğrafyasında rastlanan yapıların çok olması Kırgızların Türk toplulukları ile bağlantısı olup aralarında bir benzerlik olduğundan haber verir. Örneğin, Kırgızistan'da bulunan Torken, Ceti-Suu, Arık-Ter, Boz-Tekir gibi bölgeler, eskide yaşanan doğa kültürünü yansıtır. Doğa, insanoğlunun yaşamına güzellik katmanın yanı sıra insanı maddi acıdan tamamlayan kaynak olarak bilinirdi. Bunun neticesinde insanlar, doğadan gelen seslere dikkat ederek onu ritüel haline getirmişlerdir.²⁵

Kırgızlar ilk uygarlıkta dinlerin başlangıcı olan animizm, totemizmin etkisi altında yaşamıştır.²⁶ Animizm inancında doğanın gücü ve ruhu olduğuna inanılır. Mitlerde ateşe tapma, gezegenlere ve yıldızlara karşı olağanüstü algılayış ritüelleri gökyüzü tanrısı "Tanrıçılık" anlayışını ortaya getirir. Şamanlar, Bakşılar, büyücüler kendilerini iyi ve kötü ruhların dilinden, doğa dilinden anladıklarını ve onları yönetebildiklerini kabullenmiştir. Kırgız destanı ve masallarında mit inançları yer alır. Örneğin "Manas", "Er-Töştük", "Kurmanbek" destanlarında Almanbet (Manas destanında), Cer-Tınşar Mamıt (Er-Töştük) başkalarından farklı olarak her şeyi ve yer altında neler olduğunu duyabilen, hissedebilen kahramandır. Almanbet, taşkın nehirden geçebilmek için gökyüzünde bulutları kovalar, nehri küçücük göl yapar, fırtınayı durdurur.²⁷ "Kırgız şamanlığı ile ilgili ilk bilgilere ise IX-XII. yüzyıllara ait Arap ve Fars kaynaklarında rastlanır. Kırgız doğu bilimcisi Ömürkul Karayev, 1968 yılında yayınladığı "Kırgız ve Kırgızistan Hakkında IX-XII. yüzyılların Arap ve Fars Kaynakları" adlı kitabında Ebu Dülef, Ebu Said Gerdizi gibi tarihçi ve coğrafyacıların yazılarına dayanarak dönemin Kırgız kültürü, örf ve adetleri ve başka milletlerle ilişkilerini anlatmıştır. Ebu Dülef, Gerdizi, el-Mervazi ile "Hudûdü'l-Âlem" eserinin bilinmeyen yazarına göre, 1. ve 2. bin yılların sınırında Kırgızların din hayatında şamanlık ve onun yanı sıra Teñir (Gök Tanrı) ve atalar kültü vardır."²⁸ Bartold eski Kırgızlar sihirli güçleri savunma amacıyla kullandıklarını yazar. "Manas" destanında ve diğer yazılı kaynaklarda düşmanların saldırısını önceden hisseden Kırgızlar, kar ve soğuğu çağırılmışlardır.²⁹ Bunun dışında Kırgızlar kendilerini ayakta tutan yer olduğuna

²⁵ Aleksandr Yarkov, *Oçerk İstorii Religiy V Kırgızstane*, Bişkek 2002, s. 12.

²⁶ Aymölmöl Coldoşbay Kızı, "Kırgız Diniy İşenimderi (Hronologiyalık Tartipte)", *İzvestiya Vuzov Kırgızstana*, 11, 2016, s. 205.

²⁷ Ç.S.Usupova, a.g.e., s. 28.

²⁸ Sherbol Zhaparaliev, "Kırgızistan'da Şamanizm: Kırgız Tengrizminin Modern Çağda Yeniden Yükselişi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1300/9052, Erzurum 2019, s. 4.

²⁹ Bartold, *Kırgızı*, Moskova 1963, c.I, s. 496.

ve yeri tutan bir güç olduğuna inanmışlardır. Yerin altında mavimsi öküzün olduğunu ve öküz yorulduğu zaman iki boynuzunu salladığını düşünerek bu sırada yer sallanıyor diye biliyorlardı. Eğer öküzün iki boynuzu kırılırsa ahir zamanın olacağını düşünüyorlardı.³⁰ Kırgızlarda at en önemli araç çeşitlerinden biriydi. Onlara göre at hep öne ve yukarı bakmakta. İnanca göre yelesi de onun kanadı olarak bilinir. Kanadıyla göğe uçar ve bunun sayesinde insanlar gökyüzüyle konuşur.³¹ Manas destanında Akkula ve Tay-Toru ruhları birleştiren dört ayaklı bir varlıktır. Mitolojik unsurlar eserlerde de yer alır. Örneğin Cengiz Aytmatov Yere ‘Geniş göğüslü Toprak Ana’ adı verir. Bununla birlikte toprak ve su canlı varlık olarak algılanırdı. Dolayısıyla Kırgızlar çadır dikerken dikkat ederlerdi. Yayla ve kışlak yerleri kutsal yer olarak sayarlardı. Nehir ve göl kenarlarında yerleşerek yere ve suya tapınırlardı. Bu görünüş yıl içerisinde tekrarlanırdı; dağlarda yeşillik oluşunca ve sonbaharın son aylarında, kışlağa girme vakti gelince.³² Yazar Keneş Cusupov’a ait “Kırgızlar” adlı eserde: “*Kırgızların mit anlayışında alemdeki varlıkların hepsinde ruh, can bulunur. Dolayısıyla “öldür-” ile ilgili ifadelerde “canını al-, canını kopar-” gibi kelimeler kullanılır.*” Kırgızlar insanı kapsayan tüm varlığı kutsal olarak görürlerdi. Örneğin 576 yılında İstemi Kağan’ın tabutunu mezara götürürken yanında eşlik etmesi için dört Hun askeri öldürülür.³³ “Bunun dışında eskiden Kırgızlar arasında Tanrının görme organı olduğuna dair bir inanç vardı. Ölümüne mahkûm insanların Tanrının nazarlarıyla yüz yüze gelmeye cesaret edemedikleri ifade ediliyordu. Örneğin Manas destanında Manas’ın da gözle ilgili bir özelliği vardı: Gözünün altında doğuştan siyah bir beni vardı. Keskin bakışları sanki insanı öldürecek güçteydi. Dolayısıyla Manas’ın eşi Kanıkey, küçük Semetey’i nazar değmesin diye babasına göstermezdi. Manas oğlunun alınına düğümlemiş bir ip getirdikten sonra onu öperdi.”³⁴ Bunun dışında Kırgızistan’ın güney kısmında on binden fazla kutsal yer bulunmaktaydı. Örneğin, “Babur’n ak üyü” olarak bilinen hujra yani Sulayman Dağ Oş şehrinde yer almaktadır. Calal-Abad bölgesindeki Ala-Buka ilçesinde yer alan Şah Fazıl veya Safed-Bulan anıtkabiri, aynı şekilde Calal-Abad’daki Açı ilçesinde yer alan Arstanbap anıtkabiri ve Aziret Ayıp kaplıcası var olduğu bilinmektedir.³⁵

³⁰ Ç.S.Usupova, a.g.e., s. 28.

³¹ Ç.S.Usupova, a.g.e., s. 31.

³² A.g.e., s. 42.

³³ Sabır Amangeldi Uulu (2015). *Manas Eposunda Bayırkı Animistik Tüşünüktördün Orun Alışı*, Bişkek.

³⁴ E.G.Naskali, *Bağımsız Kırgızistan Düşümler ve Çözümler*, Ankara 2001, s. 81.

³⁵ Ploskih S.V., *Kırgızstandın Repressiyalangan Madaniyatı*, 2004, s. 235.

İlk uygarlıkta yaşayan kabileler arasında onların atası olarak sayılan hayvan veya bitkiye totem ismi verilirdi. Dolayısıyla aynı toteme inananlar birbiriyle evlilik kurmazlardı. Totem hayvanlar kabile üyelerini kötülükten koruduklarına inanmışlardır. Günümüzde Bugu, Sarbagış, Börü gibi kabilelerin ismi halk arasında geçmesi Totemizmin kalıntısı olduğunu bildirir.³⁶ Kırgızistan'ın Toguz-Toro bölgesinde tarihi yazıtlardan biri Saymaluu-Taş tarihi kompleksi yer alır. Burada taş üzerinde çizilmiş binlerce resme rastlamak mümkün; insan, dağ keçisi, at, geyik, boğa, pars, kurt, domuz, tilki, köpek, yılan vs. Bazı taşlarda güneş resmi, güneşi elinde tutan insan resmi bulunur. Bu inançlar dışında Kırgızlar Düalizmin de etkisi altında kalmıştır; eşyaları kutsallaştırma. Örneğin mezarlar, mezarlıklar, totemler, ruhlar, mineral kaynaklar kutsal olarak sayılırdı. Rüyanın anatomik-fizyolojik sürecinden haberleri yoktu. Uyuyunca ruhunun uzak yerlere gittiği için çeşitli resimler gördüklerine ve yavaştan geri döndüğüne inanırlardı. Her varlık gizemlidir. Onlar için dağ da kutsaldır. Her kavmin birer içinde ruh bulunduran dağı vardı. Halk arasında: “Bala Tilesen Mancıga bar, mal tilesen Çolpon-Ataga bar” (Bebeğin olsun istiyorsan Mancı'ya git, hayvanın olsun istiyorsan Çolpon-Ata'ya git) denir. Sarbagış adlı kabilenin Kulanak boğazında yer alan Üç-Terek ve Kayıp-Mazar adlı kutsal yeri vardı. İnanca göre sahibi beyaz deve yavrularıydı.³⁷

Eski Kırgızların din inançlarından biri Tanrıçılık'tı. Kırgızları Tanrı konusunda diğer Türk topluluklarından ayırmak mümkün değil. Yenisey Yazıtlarında geçen “kutsal yurdum”, “Tanrı Yurdum” kelimeleri Kırgızların Tanrıya inandıklarını gösterir. Tanrıçılık tüm Türk ve Moğollar için kutsal bir anlayıştır. Tanrıçılık kelimesine Fransız din araştırmacısı Jean Paul “gökyüzü, kutsal, yönetici” anlamını verir.³⁸ Başka bir görüşe göre “Tan” (doğmak) ve “Ra” (güneş) iki kelimedden oluşan “Tanrı” kelimesi “doğan güneş” anlamına gelir. Bu inanç M.Ö. VI-VII. yüzyıllar aralığında kozmik inaç kültüründen kalan etkidir. Tanrıçılık inancında Tanrı her şeyden üstün, güçlü bir varlık olarak sayılır. İnsan hayatında olup biten tüm eylem, iyilik ve kötülük Tanrı'nın emriyle gerçekleşir. Tanrı kelimesi Kırgızca deyimlerde daha çok yer alır. Bunu en çok dua, ibadetlerde farkedilen S.M.Abramzon, M.Venyukov'un sözünü dile getirir: “*Kırgızları herhangi, bir durumdayken başkaları gibi “Allah” a yalvardıklarına hiç rastlamadım. Bazılarının gözlemlerine göre onlar Şamanlar gibi gökyüzüne yalvarırlar*”.³⁹ Şimdi de İslâm'ı iyi

³⁶ Aymölmöl Coldoşbay Kızı, a.g.m., s. 206.

³⁷ Usupova Ç.S., a.g.e., s. 50.

³⁸ Drevnetyurskiy Slovar, Leningrad 1969, s. 676.

³⁹ S. M. Abramzon, *Kırgızı İ İh Etnogenetiçeskie İ İstoriko-Kulturnie Svyazi*, Frunze 1990, s. 291.

bilmeyenler dua ederken gökyüzüne bakarlar. Kудay gökyüzünde diye düşünürler. İslâm dininde Allah her yerdedir. Bunun dışında Kırgızlar Müslüman olduğu halde Allah kelimesi yerine çoğu zaman Kудay, Tenir ifadelerinin kullanıldığını deyimler, atasözleri, alkış, beddualarda görmek mümkün. Örneğin, Kудay betin salbasın (Huda yüzünü asmasın), Kудay buyursa (Huda buyursa), Kудay calgap (Huda bağışlasın), Kудay kut kılsın (Huda kutsal yapsın), Kудay ursun (Huda çarpsın), Kудayga şügür (Huda'ya şükür)⁴⁰, (Kудayına işensen cöö kalasın (Huda'na inanırsan yaya kalırsın), başı oorubagandın Kудay menen işi çok (kafası ağrımayanın Huda ile işi olmaz), kedey bayga cetem deyt, bay Kудayga cetem deyt (fakir zengine ulaşmak ister, zengin Huda'ya ulaşmak ister) vb.⁴¹

Kırgızlar İslâmı kabul etmeden önce yaratıkların üzerinde Gök Tengri, Kün (Güneş) Tengri, Ay Tengri, Cıldız Tengri, Su Tengri, Yer Tengri Ot (Ateş) Tengri ve Ata-Baba ve Arvahlar Tengri adında Tanrı olduğuna inanırlardı. Bu Tanrılar arasında baş Tanrı olarak Gök Tengri biliniyordu. Alemdeki olup biten her şey onun elindeydi. Gök Tanrıdan sonra diğer Tanrılar gelerek güneş ve ay tutulurdu. İyilik ve kötülüğü ifade eden olarak Yıldız Tanrıları biliniyordu. Yıldızlar birbirleriyle sürtüşürdü. Sonra akıp giden yıldızlar yenilen yıldız olarak adlandırıldı. Yer-su ve ateşe bağlı Tanrılar iyilik Tanrıları olarak, su ve ateş Tanrısı günahları temizleyen Tanrı olarak inanılıyordu.⁴²

X. yüzyılın en ünlü gezginlerinden biri Ebu Dülef Kırgızların yıldızlarını uğurlu saydıklarını, bir ibadethanede güneşe dönerek kendi dillerinde vezinli ilahiler okuduklarını, Tanrıya ibadet ettiklerini ve yılda üç bayram yaptıklarını yazmaktadır.⁴³ Bunun dışında Kırgızlar öküz, kirpi, saksagan gibi hayvanlara ve ağaçlara, rüzgâra, Satürn ve Çoban Yıldızına taptıklarını, Mars'ı kötülük getiren gezegen olarak gördüklerini dile getirir.⁴⁴ “‘Hudûdü'l-Âlem'de Kırgızlarda ölüleri yakma töreninden bahsediliyor; aynı şey Gerdizi'de de vardır, o şöyle der: ‘Kırgızlar, Hindular gibi ölüleri yakıyorlar ve diyorlar: ‘Yangın en saf şeydir; yangına düşen her şey kirden ve gūnahtan temizlenir.’ Ancak daha sonraki dönemlerde, el-Mervazi'nin de yazdığı gibi, ölüleri yakma töreni yavaş yavaş defnetmeyle yer değiştirmiştir.”⁴⁵ “Mahmut Kaşgari'ye göre Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğer Türk boyları demire değer verdikleri için yemin ederken

⁴⁰ A.Akmataliev, *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Bişkek 2010, s. 1166.

⁴¹ K.K.Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Bişkek 2012, s. 436.

⁴² Kemal Polat, a.g.e., s.n20.

⁴³ A.g.e., s. 30.

⁴⁴ A.g.e., s. 30.

⁴⁵ Sherbol Zhaparaliev, a.g.e., s. 5.

eline kılıç alarak “Bu kök kirsun, kızıl çıksun” (sözümüze durmazsak bu kılıç kana boyansın) ifadesini kullanmıştır.”⁴⁶

Yenisey’de yaşayan Kırgızlar arasında kabile reisleri toplanır, Tengri ve ruhlara sığınarak din törenler yapıp onlar için at, koyun, öküz keserek kurban ederler. Ondan sonra mezarlara ve ata babalarının türbelerine gidip buradaki ağaçlara mavi, kırmızı, beyaz, sarı çaputlar bağlarlar.⁴⁷ Genelde zor durumlarda atalar ruhuna dua ederlerdi. Atalar ruhunun kendilerini desteklemesi için onlara kurban ederler. Kurbanlık için ay şeklinde olan boynuzlu inek, alnında beyaz beni olan veya tamamen beyaz renkli koç keserler. Eğer başka koçu kurban etmek istemezlerse onun ağzından çıkan salyayı başka koçun kafasına sürerek onu keserlerdi.⁴⁸ Genelde beyaz renkli hayvanlar kurban edilmektedir. Kırgızlar arasında beyaz renk saflık, temizlik ve iyi niyeti temsil etmektedir. Önemli özellikleri ve beyaz renkli olan hayvanların kurban edilmesi onların atalar ruhuna ne kadar önem verdiklerinden haber verir. Onlar Müslüman olduktan sonra da ibadet konusundaki bu samimiyetlerini devam ettirmiştir.⁴⁹ Kırgız destanlarında da beyaz rengi, yüksek mertebeli olanların yani kağanların rengi olarak biliniyordu. Büyük destanlardan biri Manas destanında Manas’ın bindiği atı Akkula’dır. Oğlu Semetey’in doğanın adı da Akşumkar olarak geçer. Bunun dışında Kırgız halkı arasında kutsal sembol taşıyan baş giysilerden biri kalpaktır. Aynı şekilde Manas destanında beyaz kalpağı kafasından çıkarmayan Kırgızlar ‘ak-kalpak Kırgız’ olarak geçer.⁵⁰ Yukarıda bahsettiğimiz gibi eskiden Kırgızlar arasında atalara tapma kültü vardı. “İslamiyet’in kabulü ile atalara tapma kültü, İslamiyet’in kutsal inançları ile karıştı: bir yandan evliya mezarlarına ihtiram gösterilirken, diğer yandan da göçebe Kırgızlar atalara tapma kültürünü Manas’a ihtiram şekline dönüştürdüler: Manas tanrısal mertebelere yükseltildi.”⁵¹

Melikoff Türklerin İslâm dinini kabul etmeden önce çeşitli dinlere girdiklerini şu şekilde açıklamaktadır: “...*Dinsel görüş açısından, Maverâünnehir gibi Türkistan’da, inaçların üst üste yayıldığı bölgeler, ‘senkretizm’ bölgeleri içinde idi. Buralarda Zerdüş inancı, Manicilik, Budizm ve Nasturi inanış gelişmişti. Bu inanışlar Samaniler döneminde başlayarak İslâmlık, Maverâünnehir kentlerinde kendine yeni alan buldu...*”⁵² Bazı

⁴⁶ Kemal Polat, a.g.e., s.55.

⁴⁷ a.g.e., s. 30.

⁴⁸ a.g.e., s. 30.

⁴⁹ Kemal Polat, a.g.e., s. 31.

⁵⁰ Naskali E.G., a.g.e., s. 79.

⁵¹ A.g.e., s.80.

⁵² Melikoff İ., *Uyur İdik Uyardılar*, 1993, s. 33.

tarihçiler Kırgızların İslâm öncesi dinlerinin Şamanizm olduğunu söylemektedir.⁵³ Onlar kendi aralarında şamanları ‘gyan’ diye adlandırmışlardır. Gök Tanrı inancında Umay Ana kültü de vardır. Gök Teñir olarak, yer ise Umay ‘Umay Ene’ olarak görülürdü. Bu kavram diğer Türk boylarında da vardır. Bu inanca göre Umay Ene, toprak tanrısıdır ve kadınların muhafızıdır. Günümüzde de Kırgızlar arasında Umay Ene kavramı kullanılır. Umay Ene çocukları koruyandır. Bebeği beşiğe yatırırken “Beşik efendisi sıkı tut, Umay Ana uyku ver!” derler. Anneler ve hekimler çocukları tedavi ederken, doğum sırasında “Benim elim değil, Umay Ana’nın eli!” derler.⁵⁴

1.2.1. Kırgızlarda Zerdüştlük

Orta Asya’da Zerdüştlük VIII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren dinlerden olarak bilinir.⁵⁵ Zerdüştlük üç bin yılında günümüz Kırgızistan’ın güney kısmında yer alan Süleyman Dağında yerleşmeye başlar. Zerdüştlükten kalan kilise izlerine günümüzde de rastlanır.⁵⁶ Orta Asya’da hayvancılık, çiftçilik ve el sanatının ilerlemesi, yönetimin kurulması Zerdüştlüğe bağlıydı. Bu din Zoroastr tarafından çıkmıştır ve “deve bakıcı” anlamına gelmektedir. Bu dinin kutsal metni “Avesta” dır. Kırgızistan’da yer alan Süleyman-Dağda Zerdüştlüğe bağlı kalıntılar rastlanır. Örneğin 3000 yılından kalmış tapınaklar bulunmakta. Bunun dışında Tanrı Dağlarında o döneme ait resimler, Saymaluu-Taş taş yazıtı Ak-Beşim, Krasnaya Reçka bölgelerinde bulunur. Günümüzde de halk arasında belirlenen Nevruz bayramı Zerdüştlüğe ait geleneklerden biridir.⁵⁷ Nevruz Zerdüştlükte göklerin ve yerin yaratıcısı Ahura Mazda’nın bayramıdır. Yedi sayısı kutsal olarak sayılarak bu bayramda sofraya yedi çeşit yemek konulmuştur: fındık, fıstık, ceviz, hurma, incir, üzüm, nar gibi. Onlar kutsallığı yedi sayısına bağlayarak yedi Tanrı, yıldız, yedi tane inancın olduğuna ve yerin yedi kat olduğuna inanırlardı. Uğursuz olarak gördükleri on üç sayısı olmuştur. Her ayın 13’ü evlerini terk ederler. Onlar ateşi temizliğin, saflığın sembolü olarak bildikleri için ateşe tapınırlardı. Onlar için gökyüzü ateşi, yıldırım ateşi, insana sıcaklık, enerji ve hayat verici olarak bilinirdi. Ateşe bağlı birtakım adetler vardı. Bu adetleri inceleyerek günümüzde de Kırgızlar arasında kullanılan bazı adetlerin Zerdüştlükten kalan bir hareket olduğunu dile getirebiliriz. Örneğin, yeni evlenenleri eve çağırma ‘otko kirgizüü’ (ateşe çağır-) adeti. Yeni

⁵³ A.Baytur, a.g.e., s. 121.

⁵⁴ Sherbol Zhaparaliev, a.g.m., s. 13.

⁵⁵ Din Kültür Tarihi, Bişkek 2016. s. 27.

⁵⁶ A.Yarkov, a.g.e., s. 15.

⁵⁷ N.U.Kurbanova, Ç.A. Sultangazieva, *Dinderdin Tarihi*, Bişkek 2008, s. 16.

evlenenler bundan sonra rahat bir şekilde misafir olabilsinler diye bu adet uygulanır. Bunun dışında günlük hayatta kötülüklerden arınmak amacıyla ateş yakmak. Günümüzde de evi kötü enerji ve mikroplardan temizlemek amacıyla ardıcı bir kabın içine koyup yakarlar ve evi dolanırlar. Bunun gibi görünüşler eskiden kışlaktan dönenler tarafından mutlaka yapılırdı. Kışlamak zamanı gelince iki hayvanın arasına ateş yakılarak kışlama zamanı başlardı. Nevruz bayramı günümüzde de kutlanmakta. Bugünü herkes güzel giysilerini giyer dışarıda toplanırlar. Yemekler yapılır. Ayrıca nevrüz bayramına özel 'sümelek' adlı yemek gün boyunca kaynatılır. Bu yemek herkesin elinden geçerek hazır olur. Pişmekte olan sıvı yemeğin içine atılmış olan sobayı herkes döndürerek dilek tutar. Yemek hazır olunca herkese dağıtılır. Böylece günümüze kadar süre gelen bazı görünüşlerden dolayı Zerdüştlüğün de başka dinler gibi Kırgızların Müslüman olmadan önce önemseydiği inançlardan biri olduğunu dile getirebiliriz. Zerdüştlükten sonra Kırgızlarda İpek Yolu sayesinde Budizm'in etkisi başlar.⁵⁸

1.2.2 Kırgızlarda Budizm

Budizm'in Türk boyları arasında yayılmasına Uygurlar büyük katkı sağlar. Tibetçeden Uygurcaya çevrilmiş Budizm metinlerine bakarak Uygurların da Budizm'le bir bağ kurduğunu dile getirebiliriz.⁵⁹

Kaynaklarda IX. asırlarda Doğu Türkistan'a girmiş olan Budizm'in Kırgızlar arasında yayıldığı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Dunhuan'da Kırgız Manaplarının (zenginlerinin) istekleriyle Tibet yazılarıyla yazılmış Budda metinleri bulunmuştur. Yar-Hota'da ise Kırgızlar tarafından runik yazılarla mağara duvarlarına yazılmış Budda tasvirleri görülmüştür.⁶⁰ Başka bilgilere göre de şimdiki Kırgızistan sınırına Budizm VI. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamıştır.⁶¹

Kiselev'e göre ise, kaynaklarda Kırgızların kabul ettikleri dinlerin sosyal hayatları hakkında tatmin edici bilgiler mevcut değildir. O, Budizm'in Yenisey'de kalıntıları olmadığını iddia eder. O'na göre sadece bulunmuş bir heykel vardır ki, o da bronzdan yapılmış Budda'yı tasvir eden aslandır. Bu heykel M.Ö. IV-VI asırlara aittir. Fakat heykel üzerindeki hiyeroglif ve Uygur yazılarının bulunması, Kırgızlar'ın Uygurlar'ın yerlerini

⁵⁸ Aleksandr Yarkov, a.g.e., 15.

⁵⁹ E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 131.

⁶⁰ Yuliy Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Bişkek 1995, s.132.

⁶¹ KC Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültür Tarihi*, Bişkek 2016, s. 55.

fethederken bu heykeli ganimet karşılığında almış olduklarını tahmin etmeye sevk etmektedir.⁶²

Arkeolojik araştırmalarda Kırgızistan'ın Ak-Beşim, Krasnaya Reçka şehirlerinde Budizme ait tapınaklar bulunmuştur.⁶³ Kara-Kol şehrinde Moğol yazıları rastlanan taşlar bulunur. Isık-Gölden doğu Türkestan sınırlarına ve Orta Asya'ya kadar kervan yolları yer alır. Bu kervan yoluyla 629 yılında budizm inancında olan seyyah Szan Suyab'ın yolculuk yaptığı bilinir. O ilk olarak Isık-Göl ve yakınlarında yaşayan halkları merak ederek onların din inançları üzerinde araştırma yapar. Yukarıda bahsedildiği gibi Kırgızlar Doğu Türkistan'a geçince Budizm ile tanışır. Kırgızlar orada da kendi kalıntılarını yani Kırgızlar tarafından yazılan Budizm'e ait isimli yazı kaynakları bırakmıştır. Bazı kaynaklara göre Kırgız hanzadelerinin Budizm'e ait emeklerle tanışıp onların tercüme işleriyle uğraşırdı. Hatta halk arasında 'maldaş tokunup oturuu' (bağdaş kurarak oturma) Padmasana'yı hatırlatır. Padmasana ya da Lotus pozuna bakacak olursak, Lotus kutsal bir çiçektir. Bu çiçek Buda'nın en yüksek öğretilerinden biri olan "Sekiz aşamalı Yol"un ilkelerini öğretir. Bu yol, Buda'nın acı, tatminsizlikten kurtulmak için önerdiği yoldur.⁶⁴ Budizm Sasani devletinin yıkılmasıyla etkisini kaybetmiştir.⁶⁵

1.2.3 Kırgızlarda Maniheizm

Görüldüğü gibi tarihte Kırgızlar da diğer Türk boyları gibi birkaç din değiştirmişlerdir. Onlardan birisi de Maniheizm'dir.⁶⁶

Mani dini Kök-Türk Kaganları soyundan Toharistan Yabgularının merkezleri üzerinden ilerler ve ilk önce Argu bölgesinde yayılır. Daha sonra Türk hükümdarı olan Çigil Arslan ve onun hükümet ettiği Argu-Talas, Kaşu, Yegenkent, Ordu-kent ve Çigil-balık şehirleri hep Mani dininde olarak belirtilir.⁶⁷ Yenisey Kırgızlarının bu dini de benimsedikleri hakkında bir takım bilgiler bulunmaktadır. Yenisey yazıtlarında Mar kelimesi şu şekilde geçmektedir: "Marıma yü er, turug bertim" (Ustama yüz erkek ve yer verdim). "Oglanım erde marımança bol, kanga tap, katıglan" (Oğullarım, halk arasında ustamız gibi olun, halk için hizmet edin, güçlü olun). Bu yazıda "Kırkız oğlu men" şeklinde de cümlenin geçmesi bu metnin yazarı olduğundan haber verir. N. Useev'in

⁶² Yuliy Hudyakov, a.g.e., s. 126.

⁶³ N.U. Kurbanova, A.Ç. Sultangazieva, a.g.e, s. 39.

⁶⁴ Gözlem Gazetecilik Basın Yayın AŞ., Salom Dergisi, 6 Mayıs 2020.

⁶⁵ N.U.Kurbanova, a.g.e., s. 39.

⁶⁶ Anara Taşibaldieva, *Vera V Turkestane*, Bişkek 1993, s. 48.

⁶⁷ E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 132.

çalışmasına göre bu yazı Buyla Kutlug adlı Kırgız hekimine armağan edilmiştir ve bu yazı Moğolistan'da bulunsa da araştırmacılar paleografik ve dil özellikleri açısından Yenisey yazıtlarına benzetmekte.⁶⁸ Burada 'Mar' kelimesi 'usta' anlamında kullanılmıştır. Maniheistler ustaya 'Mar' diye hitap etmişlerdir. Burada Bura Buyla Kutlug adlı hekim ile onun ustası Maniheizm mensuplarından biri olduğu anlaşılır.⁶⁹

1.2.4 Kırgızlarda Hristiyanlık

Orta çağda dünyaca kültür ve din alanda farklılaşma süreci aktif hale geldi. Özellikle Hristiyanlık ve İslâm'dan sonra bu süreç daha da hızlandı. Hristiyan dini yavaştan dünyanın çeşitli yerlerinde yayılmaya başladı. Orta Asya'da Sogdalar, Pardılar, Kuşanlar, Türkler, Ermeniler ve diğer halklar Hristiyanlığın farklı akımlarına girmiştir. Özellikle burada Nasturi patriğin geleneğini devam edenler çoktu. Hristyanlar 431'de Konstantinopol Otodoks Kilisesinden ayrılınca Nasturiler de Bizansı terk eder. Sonra kendi izlerini Batı'da ve göçmenler arasında bırakmışlardır.⁷⁰ Kırgızların, Nasturi Hristiyanlığını kabul ettiklerini Klyaştorını dile getirmiştir. O, 1959'da Suci yazılarını yorumlayarak bu kanaate varmış, meseleyi gündeme getirmiştir. Ona göre IX. asrın ortalarında bazı Kırgız boyları arasında Nasturi Hristiyanlığı yayılmıştır. Ancak bu din, eski Türk dinî inanışlarını ortadan kaldıramamıştır. Kırgızların Nasturi Hristiyanlığını kabul etmelerinde Karluklar etkili olmuştur. Çünkü Kırgızlarla Karluklar müttefik olup Uyurlara karşı mücadele etmişlerdir.⁷¹ Bu dine önce Kırgızların zengin tabakaları (Manaplar) girmişlerdir.⁷² Bununla birlikte Kırgızlar Ortodoks, Protestan akımı ile de tanıştı. İlk olarak Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde görülmeye başladı. Ondan sonra 1860-1870 yıllar aralığında diğer bölge Isık-Göl'e yayıldı. Daha sonra Tüp, Belovodsk, Tokmok, Pişpek'de de etkisi görülmeye başladı. İlk başta Ortodoks ilkeleri sadece evlerde, çadırlarda yapılırken 1880 yılından sonra Rus Ortodoks kiliseleri kurulup buralarda görülmeye başlar. Ayrıca XIX. yüzyıla ait farklı Nasturi yazı kaynakları bulunmuştur. Pişpek ve Tokmok şehirlerinin yanında eski Hristiyan'lara ait mezardan çok sayıda yazı kalıntıları bulunmuştur. Yazı taşları Almatı, Sankt-Peterburg, Taşkent, Omsk gibi şehirlere götürmüşlerdir ve şu anda taşların ne durumda olduğu belirsiz. Bu taşların bazılarının Türk dilinde olması Kırgızistan'ın bazı bölgelerinde Türk dilli toplulukların

⁶⁸ N.Useev, "Enisey Cazma Estelikleri I. Leksikası cana Tekstter", Bışkek 2011.

⁶⁹ N.Şabdanaliev, "Kırgızdardın Diniy Tüşünüktörünün Önügüşün İzildödö Taştagı Cazma Estelikterdin Ordu", *Çoğulculuk Global Merkezi*, 2018, s. 8.

⁷⁰ Aleksandr Yarkov, a.g.e., s."17.

⁷¹ Yuliy Hudyakov, a.g.e., s.126.

⁷² Anara Taşibalieva a.g.e., s.69.

da Nasturilik ile tanış olduğundan haber verir.⁷³ Bunun dışında Orta Asya’da en eski Hristiyan yapısı Kırgızistan’daki Çüy bölgesinde yer alan Ak-Beşim tepesinde bulunmuştur.⁷⁴

Moğol boylarından Naymanlar ve Kereitler de Nasturiliği kabul etmişlerdir. Bu boyların bir kısmı Türk halklarıyla asimileye uğramıştır. Hala da Kırgızlar arasında Nayman ve Kereit gibi boylar yaşamaktadır. Bunun dışında Kırgızistan’ın Isık-Göl Bölgesinde yaşayan Türk dilli göçmen kabilelerden biri Çiğiller arasında da Hristiyanlık varlığını sürdürmüştür.⁷⁵ Çiğiller’in nereye göç ettiği hakkında bilgiler bulunmadığı için onların Kırgızlar’la asimileye uğradığını dile getirebiliriz. Nasturi izleri Manas destanında (S.Orozbekov’un versyonu) da bulunur:

“Tokson eki adamzat	Doksan iki insan
Barı turgan muşayıp.	Dikilmişti karşıya.
Kimsiñer?- dep suradı,	Kimsiniz diye sorunca
Bildirmekke cayı-küyün,	Anlatmak için durumu
Birden aytıp çuuladı.	Konuştular sırayla.
Biri bargan Tarsadan,	Biri gelmiş Tarsa’dan,
Mintip alar çarçagan.	Yorgun bir hali var.
Bir-eköösü cööttön,	Diğerleri de Yahudi,
Mintip cürüp köböytön.	Çoğalmışlardı böylece.
Bir mınçası İndüdön,	Birkaçı da Hindiden
Üñkür içi üyülgön	Birikmişlerdi mağaraya”. ⁷⁶

Tarsalar hakkında bilgiler sadece Manas destanında geçmekte. K.K. Yudahin bu kelimeyi “Hristiyan” ve “Halkın adı” şeklinde açıklar.⁷⁷ Şu an da Taras halkının ismi

⁷³ Ç.Cumagulov, "Kırgızstandağı Nestorian-Türk Cazuu Estelikleri (XIII-XIV kılımdar)", *Avrasya Press*, Bişkek 2014, s. 5-7.

⁷⁴ Aleksandr Yarkov, a.g.e., s.18.

⁷⁵ V.V.Grigorev, *Ob Arabskom Puteşestvennike X Veka, Abu-Dolefe, i Strasntvovanii Ego Po Sredney Azii*, Sankt-Peterburg 1872, s. 27-28.

⁷⁶ S.Musaev, "Manas", *Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça Akademiyalık Basılış* 211, Bişkek 1995, 9150-9161. mısralar.

⁷⁷ K.K.Yudahin, a.g.e., s. 708.

Kırgızlar arasında geçmemekte. Moğol İmparatorluğunda da Nasturiler'e Erkegun ya da Tarsa adı verilmiştir. Nasturi yazı bulaklarına göre bir insan vefat ettikten sonra onun adı, öldüğü yıl, ay ve gün belirlenir. Yazılarda "Aleksandr han'ın takvimi" şeklinde cümle geçer. Kırgızlar da tuttuğu dine göre takvim kullanmışlardır. Örneğin bunun gibi görünüşler Müslümanlar arasında da bulunur. Hesaplama her sene Hz. Muhammed Peygamber'in Mekke'den Medine'ye göç etmesinden sonra başlamıştır. Yazıtların çoğunda 12 hayvanın adı verilen yıllar da geçer.⁷⁸ Bazı yazıtlarda da haç resimleri bulunmuştur.⁷⁹ Hristiyanlığın yayılmasıyla kiliselerin sayısı zamanla çoğaldı. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen şiddetli deprem sonucunda kurulan kiliselerin çoğu bozulup yok olmuştur. Hristiyanlığın Katolik akımı misyonerler yardımıyla daha sonra Protestanlık akımı yayılmaya başladı. Bunların çoğu Rus İmparatorluğundan göç eden Almanlardı. Onlar grup şeklinde Çüy ve Talas bölgelerinde yaşıyorlardı. Sonradan Alman baptisleri yerleşti. Misyonerlik amacıyla gelip ilk aşamada radyo yayınları düzenlediler. Daha sonra 1915 yılından itibaren kendi programlarını sunmaya başladılar.⁸⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse Hristiyanlığın Orta Asya'ya gelmesiyle siyasi nedenlerden dolayı Kırgızlar gibi diğer Türk halklarının da Müslümanlıktan uzaklaştıkları malum.

1.2.5 Kırgızlar Arasında Yahudilik (İudaizm)

Hristiyanlık ve İslâmlıktan önce var olan Yahudiliğin Kırgızlar arasında yayılışı ile ilgili net bilgiler bulunmamakta. Fakat günümüz Kırgızistan sınırlarında bulunan I. ve III. yüzyıla ait demir paralar o zamanlar da Yahudilerin bu topraklarda yaşadıklarından haber verir. Bulunan demir paraların Yahudilere ait olmasını paradaki 'İudeya Pala' yazısı ispatlar.⁸¹ X. yüzyılda şimdiki Talas bölgesinde yaşayan halk da Yahudiler olarak biliniyor. S. Orozbekov'un varyantına göre Manas destanında göçmen Kırgızlar arasında Yahudiler de vardı. Arap bilginlerine göre ticaretle uğraşan yerli Yahudiler Oş, Balasagın, Özgön, Barshan ve İpek Yolunda tüccarlık yapıyordu. Günümüzdeki Yahudiler ilk olarak Buhara'dan Kırgızistan'ın Fergana bölgesine XV. yüzyılda yerleştiği rastlanır. 1860-70. yy.'da da Aşkenazi Yahudileri Kırgızistan'a, Kırgızlar Rusya ile birleştikten sonra yerleşmeye başlar. Sovyet rejimi sırasında Yahudiler bazı nedenlerden dolayı Rus belgelerinde Ukraynalı, Beyaz Rusyalı ya da Kırgızlar, Dunganlar olarak kaydedilir.

⁷⁸ Negizbek Şabdaneliev, a.g.m., s. 12.

⁷⁹ Ç.Cumagulov, a.g.e., s. 188-196.

⁸⁰ KC Milli Eğitim Bakanlığı, a.g.e., s. 70.

⁸¹ a.g.e., s. 43.

İkinci Dünya savaşında çoğu tahliye edilmiş, bazıları da Kırgızistan sınırında kalmıştır. Bu sırada Kırgız başkenti Frunzede Sinagoglar (Yahudilik inancına inanan Yahudi ve Samimilerin ibadet etmek için gittikleri ibadethane) kurulur. Böyle din teşkilatların ardından başka bölgelerde Kant, Calal-Abad'da ibadethaneler kurulur. Yahudilerin çoğu dindar olmuştur. Onların gelmesiyle Kırgızlar arasında dinî hayat canlanmaya başlar. Ülkenin siyasi, ekonomi, kültür alanında önemli iz bırakırlar. 1980 yılının sonunda Kırgızistan'da çeşitli Yahudi kültür ve milli faaliyetler düzenlenmeye başladı. Daha sonra Yahudi okulları ve Rus-Slavyan Üniversitesinde "Menora" adlı Yahudi Kültür Tanımı bölümü açıldı. Son araştırmalara göre Kırgızistan'da kayıtlı olan Yahudilerin sayısı binden fazla. Onların %80'i merkezde diğer kalanları Oş, Kızıl-Kıya, Kara-Kol, Tokmok, Kant gibi şehirlerde yaşamakta.⁸²

Kısaca şunu ifade etmemiz gerekir ki, İslâm öncesi Kırgız inançları Türk din inançları çerçevesinde değerlendirilir. Türk din inançlarında görüldüğü gibi Kırgızlar İslâmlaşmadan önce doğa güçlerine inanma, Gök Tanrı'ya inanma gibi inançlarla hayatını sürdürmüştür. Sonradan Orta Asya'da İslâm'ın yayılmasıyla Kırgızlar da İslâm dininden etkilenerek eskiden kalan inançlardan uzaklaşmışlardır. Ancak bazıları da İslâm diniyle birlikte az da olsa günümüze kadar halk arasında varlığını devam ettirmekte.

⁸² Bakıt Murzaraimov, "Egemendүүлүктөн Kiyin Kırgızstan'da Diniy Abal", *Üniversite Yayınları Yayınevi* I, Bişkek 2018, s. 141-142.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM'I KABULDEN RUS İŞGALİNE KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

2.1 Kırgızların Müslümanlaşma Süreci

Belek Soltonoyev kendi çalışmasında bazı araştırmacıların bilgilerine dayanarak Kırgızların İslâmlaşma sürecinin X. yüzyıldan itibaren başladığını belirtir. Kırgızların bu tarihte dinle yakından tanışmaya başladığı hakkında kendi görüşlerini belirtenler ilk Kırgız tarihçilerinden biri Belek Soltonoyev, İlahiyatçı Seyfettin Erşahin, Felsefe ve Din Bölümlerinde profesörlük yapan Mustafa Erdem, tarihçi Eraliyev vd.⁸³ Bunun dışında Kırgız Türkleri arasında İslâm dininin IX. yüzyıldığı hakkında görüşlere katılmayan Dorjenov, IX. yüzyılı Kırgızların İslâm dini ile ilk tanıştıkları tarih olarak belirler.⁸⁴ İslâm'ın yayıldığı tarihlerde ve Arapların VII-VIII. yüzyıllardaki zaferi daha sonraki XIV-XV. yüzyıllarda Timurlular zamanında Kırgızlar arasında dinin yayılma imkânı yoktu. Aksine birtakım engeller vardı. Örneğin onlardan bazıları; Kırgız boylarının dağınık olması, Kırgız üst sınıflarının eskiden gelen inançlarının olması ve Kırgızların diğer halklardan çok uzak kalarak onlarla iletişimin zayıf olması. Dolayısıyla Rus asıllı olan tarihçilerin çoğu Kırgızların İslâm'a girşlerini daha sonra XVI-XVIII. asırlar olarak göstermekte. Örneğin K.İ.Petrov'a göre Kırgızlar XVI-XVII. yüzyıllar arasında Tanrı Dağlarına taşınması neticesinde İslâmlığı kabul etmişlerdir.⁸⁵ Tarihçi S.Mambetaliev Kırgızları Kadirilik ve Nakşibendilik tarikatının mensuplarının propagandası neticesinde Müslümanlığı kabul ettiklerini söyler.⁸⁶ B.Camgırçinov, S.M.Abramzon ve S.B.Dorjenov'un fikirlerine göre Kırgızlar İslâm dinini XVII-XVIII. yüzyıllar arasında Hokand Hanlığına girdikten sonra kabul etmişlerdir. Ayrıca Abramzon Kırgızları İslâm dinini yeterli anlayamadıkları ve din görevlilerini sevmedikleri için dini geç kabul ettiklerini iddia eder.⁸⁷

Genel olarak İslâm tarihi araştırmaları ve Türkistan, Kırgızistan tarihinde yaşanan siyasi ve manevi olaylar çerçevesinde Kırgızistan'daki İslâm dininin yayılma ve gelişme sürecini iki döneme ayırabiliriz:

⁸³ Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, I Bişkek 1993, s. 135.

⁸⁴ S.B.Dorjenov, *İslam Bugünkü Kündö*, Frunze 1980, s. 9.

⁸⁵ S.B.Dorjenov, a.g.e., s. 10.

⁸⁶ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 62.

⁸⁷ Ali Cusubaliev a.g.e., s. 62.

2.1.1 İlk Dönem: İslâm'ın Yayılış Dönemi (VIII-XVIII)

1. Kırgızlarda İslâm Dininin İlk Yayılması (Karahanlı dönemi, VII-XII)
2. İslâm Dininin Resmi Din Haline Gelmesi Dönemi (966-1137)
3. Moğol İstilasası ve Diğer Siyasi Nedenlerden Dolayı İslâm'ın Duraklaması (XII-XVI)
4. Kırgızlar Arasında İslâm Etkisinin Çoğalma Dönemi (XVI-XVIII).

2.1.2 İkinci Dönem: İslâm'ın Sağlama Dönemi (XIX-XX)

1. Hokand İmparatorluğu Döneminde Kırgızistan'da İslâm Dininin Sağlama Dönemi (1711-1876)
2. Çarlık Rusya'nın Koloni Siyaseti Döneminde Kırgızistan'da İslâm'ın ve Müslümanların Durumu (XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıla kadar)
3. Sovyet Totaliter Rejimi Döneminde Kırgızistan'da Din Durumu (1917-1991)
4. Bağımsızlık Döneminde İslâm Din Alanındaki Gelişmeler ve İlerlemeler (1991'den günümüze kadar).⁸⁸

Bu iki dönem dışında İslâm dininin Kırgızlar arasında ilk yayılması hakkında bazı bilgiler bulunmakta. Bu bilgiler, XI-XIX. yüzyıllar aralığında İsbid-Bulan (Safed-Bulan) şeklinde geçen tarihi kaynaklar ve Arap harfleriyle yazılmış yazılar bulunmuştur. Daha sonra Safed Bulan tarihi kaynağını araştırma işleri XIX. yüzyılda Rus araştırmacısı A.N. Arvanitaki tarafından başlamıştır.

Safed-Bulan tarihi kompleksi, Kırgızistan'ın Calal-Abad bölgesindeki Aksı ve Ala-Buka ilçeleri sınırında "Soot Bulan" Safed-Bulan adlı köy olarak bilinmekte. Safed-Bulan adlı köy çok büyük olmasa da Araplar gelmeden önce yerli halkın severek yaşadıkları önemli bir yer olmuştur. Halk arasında geçen hikâyelere göre bu yerin eski adı Dolon diye geçer. Küçük bir alana sahip olsa da etrafı gelişmiş ilçelerden oluşuyordu. Doğudan 22-25 kilometre uzaklıkta Kasan şehri, doğuda 15-20 kilometre uzaklıkta Kervan, Ranjit şehri yer alıyordu. Bu bölge önceden de Aksı diye adlandırılıyordu ve

⁸⁸ Taşmanbet Kenensariyev, "İslâm Dininin Kırgızstanda Taralı Tarihnan", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 11/12, Bişkek 2011, s. 6-7.

Özbekistan'ın Nemangan şehrinden Doğu'ya doğru uzanan Aksikent, Uyçu, Zarkent, Çartak gibi şehirlerden oluşuyordu.⁸⁹

Safed-Bulan tarihi kompleksi, orta çağdan kalan tarihi yer olmuştur. VII. yüzyılın sonunda Arap komutanlarından biri Şah Carir on bin askeri ile İslâm dinini yayılmak amacıyla Fergana bölgesine yortula çıkar. Şimdiki Calal-Abad bölgesinin Ala-Buka ilçesine geçici olarak yerleşir. Cuma namazı kılınırken yerli halk tarafından askerleri öldürülmeye başladığını farkeden Şah Carir geri kaçır. Daha sonra oğlu Şah Fazıl tekrardan Fergana bölgesine askerleriyle gelip dini yayılmıştır. İki binden fazla Arap askeri hayatını kaybeder. 1895-99 yılları aralığında N.N. Şerbina-Kramarenko, halk tarafından aldığı bilgiler doğrultusunda Kırgızlar ve Orta Asya hakları arasında İslâm dininin yayılması Arap komutanı Şah Carir ve onun Bulan adlı esiriyle alakalı olduğunu ifade eder. Bulan cuma namazında hayatını kaybeden askerlerin cesedini yere gömer. Burası günümüzde Şah Fazıl gümbezi olarak bilinmektedir.⁹⁰

Bu bilgiler dışında İslâm'ın Orta Asya'da yani Kırgızlar arasında yayılışı hakkında birtakım görüşlere değineceğiz.

2.2.1 Kırgızistan'da İslâm Dininin İlk Yayılması (Karahanlı Dönemi, VII-XII. asırlar)

Kırgızların İslâm dinini kabul etmesi onların Yeniseyden Müslüman bölgelere gitmesiyle başlar. Diğer görüşlere göre Karahanlı döneminden itibaren Kırgızlar Müslümanlığı kabul etmeye başlar.⁹¹ Çoğu Rus asıllı olan Sovyet dönemi Kırgız tarihçileri Kırgızların İslâma girişlerini XVI-XVIII. asırlar olarak göstermektedir.⁹² “Nitekim “*Hokand Hanlığı devrinde, İslâm Kırgızları tenvir etmeye başladı*” fikrine katılmayan Cılkıçiyev, hayat şartları gereği her ne kadar dinî medreseler ve dinî mekteplere sahip olmakla beraber, İslâmın oruç, kurban, kelime-i şehadet vb. şartların Kırgızlar arasında Hokand Hanlığı döneminden önce de mevcut olduğunu söylemektedir. Ona göre, bu husus sancıralardan, mitoloji ve destanlardan”⁹³ anlaşılmaktadır. Demek ki İslâm Kırgızlara Orta Asya'daki başka halklarla gelmiştir. “Kırgızlar dinden uzak olmuştur fikri tamamen ateistlerin ortaya koyduğu bir iddiadır. Anvar Baytur'un verdiği

⁸⁹ Taşmanbet Kenensariyev, a.g.m, s. 7.

⁹⁰ Super.kg, No: 752, 31.03-06.04 2017.

⁹¹ Ali Cusubaliyev, a.g.e, s. 63.

⁹² Mustafa Erdem, a.g.e., s.139-149.

⁹³ Mustafa Erdem, a.g.e., s. 142-147.

bilgilere göre Karahanlılar hanlığının kurulduğu devrin içinde, onun idaresinde kalan ve şehirlere yakın yaşayan bazı Kırgız kabileleri, İslâm dinini kabul etmiştir. Satık Buğra Han'ın yerine geçen Musa Buğra Han'ın İslâm'a girmeyen boylara karşı mücadelesi sonucu 960 yılında 2000 Türk kabilesi İslâm'a girmiştir. Bu kabileler arasında Kırgız kabileleri de olmuştur.”⁹⁴

Orta Asya'da İslâm, Horasan yöneticisi Muslim ibn-Kuteyba'nın 705-715 yıllar arasında Maverâünnehir seferinden sonra hızla yayılmaya başlar.⁹⁵ Arap tarihi kaynakları Orta Asya'nın müslümanlaşmasında Muslim ibn-Kuteyba'nın rolü büyük olduğunu belirler. Muslim ibn-Kuteyba üç-dört yıl içerisinde Sogdiyana, Harezm ve Toharistan'ın birkaç bölgesine kadar hâkimiyetini genişletti. Buhara halkını Mecusilik, Buddizm inançlarından uzaklaştırıp eski dine ait kitapları yaktırtır, kiliseleri yok eder ve halkı İslâm dinine çağırır. 715 yılında Kuteyba, Arap Halifesinin yeni Halifesi Suleyman'a karşı savaş açar ve bu sırada yakınındaki insanlar tarafından öldürülür. Maverâünnehir'de Arap Halifesinin siyasi ve ekonomik siyasetine karşı oluşan darbelerden dolayı halkı İslâmlaştırmak kolay olmadı. Bu sırada şimdiki Kırgızistan sınırında siyasi, koltuk savaşları vardı.⁹⁶

Orta Asya'da 751 yılında gerçekleşen Talas savaşı bu bölgede dinin hâkim olmasında esas nedenlerden biridir. Talas savaşı sayesinde Kırgızlar bin yıla kadar Çin'liler tarafından siyasi baskı ve müdahaleden kurtulmuştur ve Orta Asya'da din tebliğ yoluyla yayılmaya başlar. Çin kültürü yerine İslâm medeniyeti yer alır. Savaşta kazanan Araplar sayesinde İslâm dini Türk toplulukları arasında geniş yayılmaya başlar. Hızla yayılan din topluluklar arasında farklı derecede olup Kırgız ve Kazak boylarında daha yavaş gerçekleşmiştir.⁹⁷

Bu durum bölgede yer alan Türk boylarından olan Kırgızları da etkilediği için Kırgızların Müslüman oluşunu genel Türk tarihi içinde değerlendirmek mümkün.

Arap Halifesini Orta Asya'ya olan siyasi, ekonomik ve din etkileri zamanla hızlanır. Böyle durumlar ve Müslüman askerlerinin sağlam bir şekilde çoğalması Çin Hanedanlığını rahatsız etmeye başladı. Zengin ve gelişmiş bölge Türkistan'ın bazı bölgelerini fethetmek Tan Hanedanlığının uzun zamandır isteyip de elde edemedikleri bir

⁹⁴ Kemal Polat, a.g.e, s. 32.

⁹⁵ Anara Taşibalieva, a.g.e, s. 74.

⁹⁶ Taşmanbet Kenensariyev, a.g.m., s. 7.

⁹⁷ Ali Yaman, *Türk Dünyasında İslâm. Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*, Ankara 2012, s. 15.

plandı. 552 yılından sonra büyük Göktürk Kağanlığının kurulması, Doğu-Batı Türk Kağanlığı, Ceti-Sudaki Türgeş Kağanlığı Çin'in yortul işlerine engel oluyordu. VIII. yüzyılın ortasında Orta Asya ve Ceti-Su'daki uluslararası çatışmalar Türgeş Kağanlığının zayıflamasına neden oldu. Bu durum Çin'in Türkistan'a saldırmasına fırsat sundu. 751'de Çin Ordusu Talas şehrine kadar gelir. Talas gölünün yanındaki Atlah şehrinde dört gün boyunca süren savaşta Çin ordusu yenilir. 751 yılındaki Talas savaşı tarihte büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu savaş sayesinde Çin, Türk topraklarını elde edememiştir. Bununla birlikte Arap Halifesi tarafından Türk Halkları düzenli bir şekilde İslâmlaştırılma yoluna girer ve Orta Asya'da hüküm süren İslâm medeniyeti gelişmeye ve ilerlemeye başlar.⁹⁸

2.2.2 İslâm Dininin Resmi Din Haline Gelmesi Dönemi (966-1137. yy.)

Talas savaşından sonra şimdiki Kırgızistan sınırlarına misyonerler gelip dini yayılma işlerine başlar. Bunun dışında İpek Yolu sayesinde de Müslüman tüccarlar tarafından din etkileşimine uğrayan Kırgızistan'daki Türk beyleri arasında İslâm yayılmaya başlayarak X. yüzyılda Karahanlı döneminde İslâm dini tamamen yerleşir. Karahan devletinin yöneticisi Satuk Buğra han 943 yılında Müslümanlığı kabul eder ve "Abdulkerim" ismini alır. Tarihi kaynaklara göre 960 yılında göçmenlere ait 200 bin ev Müslümanlardan oluşuyordu. 1043 yılında Balasagun ve Kaşkar şehirlerinde yaşayan göçmen Müslümanların sayısı bir milyondan fazlaydı. Karahan dönemindeki Kırgız Müslümanları Hanefi mezhebine bağlıydı. Dine bağlı gelenekler tüm bölgede yayılır. İslâm dininin yayılmasıyla şimdiki Kırgızistan sınırında gelişmeler başlar. Camiler, medreseler, kütüphaneler kurulur. Burana, Özgön buranaları kurulur. Orta Asyada mimari yapıların sayısı çoğalır. Hanefi mezhebine destek çıkan Kırgızistanlı Abu-Bekir Serahsi-Uzgendi "Al-Masbut" adlı otuz ciltten oluşan kitabını bırakır. Maturidi mezhebi konusunu kapsayan şiir şeklinde "Badul Amaliy" adlı çalışma Siracudin Oşi tarafından yazılır.⁹⁹ İlim ve edebiyat alanı gelişmesinde Balasagunda doğmuş Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" ve Kaşgarlı Mahmut "Divan-ı Lügati't-Türk" adlı eserleri ile büyük katkı sağlar.¹⁰⁰

⁹⁸ Taşmanbet Kenensariyev, a.g.m., s. 7.

⁹⁹ O.A.Moldaliev, a.g.e, s. 26.

¹⁰⁰ N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mırzabaeva, *İslâm Dini: Keçee Cana Bügün*, Bişkek 2020, s. 37.

Orta çağlara ait Oş şehri, İslâm dininin yayılış merkezlerinin başında gelmektedir. Örneğin alim ve yazar Cemâl-i Karşî (1230-31) “Mülhakatü’s-Surâh” adlı eserinde Oş şehrinde yer alan Suleyman Dağındaki heykelden bahseder. Bu heykel, Hz. Süleyman’ın veziri Âsaf Bin Berhiyâ’ya aitti. Oş şehrindeki İslâm’ın yayılmasını sağlayanlara aalim (âlim) adı verilmiştir. Onlar Ali İbn Osmani Omar İbn Musa Al-Oşi, Mansur Al-Oşiy oğulları, İmran ve Masud, Muhammed İbn Ahmad İbn Ali İbn Hamiz Abu Abdallah Al-Oşi vb.¹⁰¹

XIX. yüzyılın sonunda Tatar alimi İsmail Gaspıralı (1851-1914) tarafından düzenlenen “Usul-i Cedid” medreseleri Kırgızistan’da kurulur. Tatar entelektüel insanların gelmesiyle bu medreselerde eski “usuli kadim” medreselerinden farklı olarak dinî ve laik konusunda eğitimler verilmeye başlar. Cedid hareketlerini benimseyenler topluma önerdikleri eğitim reformu ile Müslüman cemaate modernleşmeyi ve bu sırada kendi kültürünü koruyan bir sistem teklif ettiler.¹⁰² Bu sırada Rus İmparatorluğu içindeki Müslümanların bilinci uyanmaya başlar. Medreseler Hanefi koluna bağlı olarak Kırgızistan’da geniş yayılmaya başladı. Bu mezhebin üyeleri tarafından Kırgız medeniyeti her alanda gelişmeye başladı. Ülkenin bilim, sanat, edebiyat, tarih vb. alanları gelişerek entelektüel insanların sayısı çoğaldı. Onlardan B. Soltonoyev, O. Sıdık Uulu, İ. Arabayev, T. Aytmatov, K. Tımıstanov, A. Sıdıkov ve diğerleri ülkenin ilerlemesinde ve gelişmesinde büyük katkı sağladı.¹⁰³

2.2.3 XII-XVI. yüzyıllar Arasında Moğol İstilas ve Diğer Siyasi Nedenlerden Dolayı İslâm’ın Duraklaması

Bazı kaynaklara göre Moğol hakimliği Kırgızların hayatında önemli yer alır. Bu sırada İslâmlaşma süreci de duraklamaya başlar. Din alanında araştırmalarıyla katkı sağlayan Ali Cusubaliyev’in “Kırgızdardın Musulmandaşuu Tarihi” (Kırgızların Müslümanlaşma Tarihi) adlı çalışmasına dayanarak Moğol döneminde Kırgızlar arasında gerçekleşen dini ve siyasi durumlar hakkında birtakım bilgilere ulaşıyoruz.

1348 yılında Tuğluk Temir Moğolistan’ın Hükümdarı seçilir ve İslâmlığı kabul eder. Onun bu dini kabul etmesine Kadirilik tarikatının şeyhleri Şeyh Ahmeddin, Şeyh

¹⁰¹ KC Millî Eğitim Bakanlığı, a.g.m., s. 97.

¹⁰² B. Tümen Somuncuoğlu, “Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı’nda İslâm ve Modernleşme”, *TSA/ YIL*: 18 S:2, Ağustos 2014, s. 237.

¹⁰³ Din İşleri Devlet Komisyonu, *Din Çöyrösündögü Mamlekettik Sayasat Cana Kırgızstandağı Negizgi Diniy Ağımdar*, Bişkek 2015, s. 73.

Cemaleddin ve onun oğlu Reşudiddin neden oldu. Ardından 160 bin insan saçlarını kazıtarak İslâm dinini benimsedi. Onların arasında Kırgızlar da vardı. Bu sırada Sufiler, dervişler tarafından bölgelerde dini yayılma işleri yürütülüyordu. Aynı şekilde Yesevi yolunu izleyen dervişler de bölgeleri gezerek din ve din kurumu işleriyle uğraşıyorlardı. Moğolların Kırgızlara olan etkisi gün geçtikçe çoğaldı. Tuğluk Temir din alanında birtakım işler yaparak camileri kurdurmaya başladı. Hem Kırgızlarla Moğollar arasındaki bağı güçlendirerek Kırgız askerleriyle birlikte yürüyüşe çıktıkları da olmuştur. Moğolların hüküm sürdüğü dönemde Kırgızlar uruglara ayrılarak hayvancılık, çiftçilik, avcılık gibi işlerle meşguldü. Tuğluk Temirden sonra onun oğlu Hızır Hoca (1839-1399) babasının yolundan giderek dini kabul etmekle beraber 1930 yılında Tufan’da, 1393-94 yıllar aralığında Kumul, Bar-Köl bölgelerinde dini yayılma işleriyle uğraştı. Yakınlarda bulunan Altın-Ordo bölgesinde Özbek Hanları bazı dini yöreleri tam olarak yerine getiremezlerse de dini yakından takip ediyorlardı. Dua kılarken Arapça’yı ve kendi yerli dillerini kullanıyorlardı. Dinden fazla bilgisi olmayan halk, Kur’an hep Arapça okunmasına rağmen tamamen anlamakta zorluk çekiyordu. 1370’li yıllarda Emir Timur’un Moğolistan’a saldırı yapar. Bu yortulda Moğollarla birlikte Kırgız askerleri de savaştı. ¹⁰⁴

Kırgız halk arasında geçen eserlerde Emir Timur Kırgızları okuma, yazmayı bilmeyen, ateşe tapınan kafirler olarak tasvir ettiği yazılır. Hanlardan bazıları Tümurla iyi iletişimde olmak amacıyla zorla halka dini benimsettiği durumlar da olmuştur. Halk arasında bazıları hanların uyguladığı zorluklardan kurtulmak için Müslümanlığı kabul etmek zorunda kaldılar. Hızır Hocadan sonra tahta gelen onun oğlu Muhammed Han 1408-1416’lı yıllarda din yoluyla halkı yönetmeye başladı. Halkı Timurlulardan bağımsız tutarak halk arasında dini yayılmaya çalışır. Tanrı Dağları olarak bilinen Tayn-Şan’da camiler ve Taşrabat adında kervan saray kurdu. Müslümanlarla Moğollar arasında çatışmayı durdurmaya çalışan bir sonraki Han Veys Han olmuştur. Kalmaklarla birden fazla savaşır. Bir sonraki olan savaşta Kalmakların eline geçen kendi topraklarını geri alır. Bunun gibi olayla Kırgızların “Tanrı Dağlarının Kalmaklar tarafından zappedilmesi” adlı tarihi anonim şiiirinde yer alır:

“Vayıs Sultan tuşunda Veys Sultan zamanında

Lopton çıgıp Cañıl kız, Lop’tan çıkan Cañıl kız,

¹⁰⁴ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 100.

Acıdayday oktolot, Ecderha gibi saldırır,
Karış cılbay batışka, Adım atmadan Batıya,
Kaliñ curtu Kalmaktın, Halkı, yurdu Kalmakların
Kan buuganday toktolot Anında hemen durgunlaşır”. (s.103)

Burada Müslüman kavminlerinden biri Noygut uruğundan çıkan Cañıl adlı kahraman kızın başka dinde olan Kalmaklarla olan savaşı tasvir edilir. Abul Hayr zamanında Batı Sibirya’da yaşayan göçmen Kırgız uruğların Müslümanlaşmasında Tatarlar etkili olmuştur. Bu devirde Kırgızların asimileye uğrayarak Kazaklarla karıştığı söylenir. Daha sonra Esen Buğra Han (1428-1462) zamanında Moğol halkı her yere dağılmıştır. Esen buğra Handan sonra Haydar Abul Hayr Han halkın Müslümanlaşması için bazı kurallar belirler. Örneğin saçları kazıtmak, sakal bırakmak, kafaya sargı sarmak gibi. Kırgızlar XV. yüzyılda Moğolistan sınırında kendi hükümdarı Muhammed Kırgız’ın önderliği altındaydı. Fakat Moğol yöneticileri eski yönetiminden vazgeçemedikleri için Kırgız ve Kazaklarla savaş içinde olmuştur. Kırgızlar Moğollarla Kırgız Hanlar arasında anlaşmazlıklar sonucunda Moğol toplumundan ayrılmışlardır. Muhammed Kırgız zamanında Kırgızların çoğu Müslümanlığı kabul eder. Bu dönemde İslâm dininde olan Kırgızlar Çağatay yazı dilini kullanmaya başlar. Okumuş insanlar Çağatayca eserlerle tanışır ve İslâm diniyle ilgili bilgileri öğrencilere aktarmaya çalışmışlardır. 1514-1644 yıllar aralığında tahta Küçüm han gelir. Halk arasında dinin yayılması için mollalara, dindarlara dini faaliyetler yükler. Göçebe hayat sürdüren Kırgızlar arasında İslâm dini zamanla sağlamlaşma yoluna girer. Bu süreçte din daha çok tasavvuf yoluyla yayılır.¹⁰⁵

Zamanla hızla yayılan İslâm dininin etkisi sözlü edebiyatta da kendi yerini bulmuştur. Örneğin atasözlerinde, şiirsel divanlarda, masallarda ahlâkî, dinî terimler de yer almıştır. Bunun gibi görünüşleri İslâm’ın gelişmesinde büyük katkı sağlayan Hoca Ahmet Yesevi’nin kendi öğrencilerine verdiği nasihatlerden rastlayabiliriz. Bunun dışında dinin yayılmasında tarikatların da etkisi olmuştur. Sufilik, bölgede 2/8. asırdan itibaren görülmeye başlar ve Samaniler döneminde sınırlı, Karahanlılar döneminde geniş şekilde yayılmaya başlar. Karahanlı döneminden itibaren Kırgızlar arasında ağırlıklı olarak Yesevilik, Kadirilik, Nakşibendilik’in ve sınırlı düzeyde İşkilik etkili olmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁵ a.g.e., s. 96, 107, 111.

¹⁰⁶ Vahit Göktaş, "Kırgızistan’da Tasavvufi Durum”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 54/2, 2013, s. 162.

Yesevilik XV. yüzyılda Nakşibendiliğin yaygınlaşmasına kadar Türkistan'da en yaygın tarikat olma niteliğini korumuştur. Hoca Ahmed Yesevi'ye (ö.562/1166) nispetle anılan Yesevilik, diğer Türk halklarında olduğu gibi Kırgızlar arasında etkisini güçlü bir şekilde göstermiştir. O Türk halklarına 'hikmet' adını verdiği manzumelerle hem tarikatın adabını hem de İslâm dininin temel esaslarını öğretmiştir. Onun hikmetleri, Kırgızlar arasında medreselerde yaygın bir şekilde okutulmuştur. Ahmed Yesevi'nin öğrencisi Suleyman Bakırgani 'Bakırgani Kitabı'nı yazmıştır. Bu kitap asırlar boyunca halk arasında en çok okunan kitaplardan olmuştur. Kırgızlar arasında dönemin şairleri olarak bilinen Moldo Kılıç, Aldaş Moldo, Kalıgul ve Arstanbek, Togolok Moldo, Nurmoldo, Ceñicok, Moldo Niyaz gibi şairler, Ahmet Yesevi'nin eserlerinden etkilenerik ve ilham alarak kendi eserlerine bunu yansıtmışlardır.¹⁰⁷ Bu şairler halkın sosyal hayatını anlatan ölüm, yaşam, dünya, iyilik ve kötülük konularında felsefi sufilik eserler yazmışlardır.¹⁰⁸

Maveraünnehir'de hizmet eden tarikatlardan İşkilik, Kasan şehri ve civarında faaliyet gösteren Seyyid Celaledin ve oğlu Seyyid Mir Celil'in sufizm yolu olarak sayılır.¹⁰⁹ Tarikatın gelişmesi İmam Seyyid İbrahim Zarbagış'a kadar uzanır. O, Kasan şehrinde halkı ve Kırgızları dokuz yıl boyunca tarikat yoluna davet eder. 96 yaşına gelince halkın izniyle oğlu İmam Ali'yi kendinden sonra görevli olarak tayin eder. İmam Ali 1157'de ölmüştür. Onun yerine Sukay Bahadır geçmiştir. Daha sonra onun torunlarından Seyyid Muhammed, Şirkent'e yerleşir ve bu şehir tarikatın merkezi haline gelir. Tarikatı yayanların başında Seyyid Mir Celaledin ve oğlu Seyyid Mir Celil gelmektedir. Seyyid Mir Celil Fergana vadisinde kısa sürede sosyal nüfuza kavuşmuştur. O otuz yaşına gelince Mevlâna A'zam lakabını alır. Onun sayesinde Kırgız boylarından Ak uul ve nesil, Boston, Teit, Çuçuk, Cookekek, Döölös, Kand, Kadırşa, Adına, Mankuş, Karabagış, Tagay Karauul, Munduz İşkiliği kabul etmiştir. Bütün bu boylar A'zamın kafirlere karşı yaptığı mücadelede ona yardımcı olmuşlardır.¹¹⁰

İşkilikten sonra gelen tarikatlardan biri Kadiriliktir. Kadirilik tarikatı Abdulkadir Geylani tarafından kurulmuştur. Tarikat XII. yüzyılın sonlarında tüccarlar sayesinde Bulgar Kağanlığına, Fergana vadisinden Türkistan'a kadar yayılmıştır.¹¹¹ 1218'de Cengiz Han Buhara'yı istila eder. Buhara'daki Kadiri şeyhlerinin ileri gelenlerinden

¹⁰⁷ Vahit Göktaş, a.g.m., s. 162.

¹⁰⁸ Ö.C. Osmonov, A.S. Mirzakmatova, *Kırgızstandın Tarihi: Uruntuu Uçurlar*, Bişkek 2012, s. 59.

¹⁰⁹ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 184.

¹¹⁰ Seyfettin Erşahin, a.g.m., s. 414.

¹¹¹ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 188.

Mevlâna Hoca Ahmed’i hükümet merkezi Almalık’a getirerek Kadirilik Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızlara kadar ulaştırmıştır. Burdan Ketig şehrine taşınır. Burada çocukları ve öğrencileriyle İslâmı uzun süre yaymaya çalışmıştır.¹¹² Çağatay döneminden itibaren hüküm süren Kadirilik Kırgızlar arasında Yesevilik kadar büyük etki bırakmıştır. Bölgede Yesevilik ve Nakşibendilik büyük bir güç kazandığı için Kadirilik eski gücünü kaybetmiştir.¹¹³

Kadirilik’ten sonra Orta Asya’da ve Kırgızlar arasında en fazla yaygınlık gösteren tarikatlardan biri Nakşibendilik’tir.¹¹⁴ Bu tarikat, Sultan Ahmed (1487-1503) zamanında büyük Nakşi şeyhlerinden Hoca Tafsiddin’in Semarkand’dan Turfan’a gelmesiyle Tanrı Dağları Kırgızlarına ulaştı. Yarkend Hanlığı (1533) zamanında Nakşibendiler kuzey-doğu Türkleri arasında tarikatı yaymaya başlar. Nakşibendilik Kaşgar ve Fergana yoluyla Kırgızlara ulaştırmıştır. Bu tarikat Hokand Hanlığı döneminde de faaliyet göstererek Sovyet dönemine kadar devam etmiştir.¹¹⁵ Ancak bu faaliyetler halkı İslâmlaştırma değil, dini bilgilerin arttırılmasına yönelik yürütülmüştür. Çünkü Nakşibendilik tarikatının üyeleri Kırgızlar dışında Uygurlar ve Özbek Türkleri arasında da etkinlik göstermiştir.¹¹⁶

2.3 İkinci Dönem “İslâm’ın Sağlama Dönemi” (XIX-XX)

2.3.1 Hokand İmparatorluğu Döneminde Kırgızistan’da İslâm Dininin Sağlama Dönemi (1711-1876)

XVII. yüzyılda Fergana vadisi ve Kırgızistan’ın bir bölümünde yaşayan Kırgızlar, Hokand Hanlığı’nın hakimiyeti altına girmişlerdir.¹¹⁷

Kırgızlar Hokand Hanlığın’ın hakimiyetine girmesiyle yoğun bir şekilde İslâm dinini kabul etmeye başladılar. Hokand Hanlığının yönetiminin önemli kanunlarından biri İslâm’ı yaymaktı. Hokand Hanlığı döneminde Kırgızlar arasında din faaliyetleri resmi ve sivil girişimler olmak üzere iki yoldan yürütülmüştür. Hanlık İslâmi tebliği bir devlet politikası ve dini vecibe olarak görmüş bunun gereği olarak Kırgızların yaşadığı stratejik yerlere mescidler ve medreseler kurup buralarda Özbek mollalar istihdam etmiştir.¹¹⁸ İslâm dini sayesinde Kırgızları ve diğer ekonomisi zayıf Türk halklarını egemenliği altına

¹¹² Seyfettin Erşahin, a.g.m., s. 415.

¹¹³ a.g.m., s. 415.

¹¹⁴ Vahit Gökteş, a.g.e., s. 163.

¹¹⁵ Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 415.

¹¹⁶ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 199.

¹¹⁷ Elvin Iusubov, Kırgızistan’da Din Eğitimi. Doktora Tezi, 2015. s. 15.

¹¹⁸ T.C. Bayaliev, Diniy İşenim, Salt-sanaa, Ürp-adattar, Kırgız SSR Ensiklopedisi, Frunze 1983, s. 285.

almak ve vergi miktarını çoğaltmak daha kolaydı. Hokand Hanlığı Türk halklarının kültür değerlerini geride bırakmak istedi. Dini yaymak için Kırgızların oturduğu iyi yerlere özel barınaklar kurdular. Yanına da mescid, medreseler kurulur. Yeni kurulan medrese ve barınaklarda imamlar oturmuştur ve onlar sayesinde İslâm dini yayılmaya başlar. Bu barınaklar Kırgızistan'ın Kara-Balta, Aksuu, Pişpek, Tokmok, Kastek, Taş Kurgan, Kan, Daroot Kurgan, Kızıl Kurgan, Kurtka, Cumgal, Toguz Toro, Barskoon, Kara Kol ve başka bölgelerine kadar uzanmıştır. İslâmlığı ilk olarak manaplar, biyeler daha sonra yerli halk kabul etmiştir. Manaplar ve biyeler Hanlık nezdinde ekonomik, sosyal ve dini itibar kazanmak için dini tebliğe kapılarını açmışlar, bu faaliyet daha sonra halka ulaşmıştır.¹¹⁹ Kırgız dönem şairlerinden biri Moldo Kılıç'ın eserlerinde dini değerler yoğun şekilde yer alıyordu. Din ideolojisi baskın olup ruhani medeniyet her alanda dini standart çerçevesinde gelişmeye başladı. Dolayısıyla Moldo Kılıç İslâm din kurallarını hiç bozmadan korumaya çalışmıştır. O, "iyilik" ve "kötülük" diye adlandırılan felsefi düşünceleri İslâm diniyle açıklamaya çalışır. Böylece halka mutluluğun maddi varlıkta değil, ruhani zenginlikte olduğunu, her şeyin niyete göre gerçekleştiğini; zalim, tembel, cimri ve iyilik yapmayan kimsenin mutluluğa ulaşamayacağını dile getirir. O insanları iyilik yapmaya, nefsini kontrol etmeye, bilinçli hareket etmeye, servetten uzak durmaya çağırır.¹²⁰

Kırgızlar arasında molla, İşan, Sufi olarak bilinen din insanları hakkında SSCB tarafından olumsuz yorumlar yapılmıştır. Hokand Hanlığının mensupları Kırgızların Müslüman olduğuna dair yanlış bilgileri dağıttıkları hakkında da fikirler bulunmakta. Örneğin Hokand Hanlığının tarihinden bahseden Nasabname el yazmasında (19. yüzyıl) Kırgızlar Oğuz Handan geldiklerini ve Oğuz Han Allah'ın emriyle Müslüman olarak dünyaya geldiği yazılır. Kırgızlar eskiden beri Peygamber Efendimizin ümmetleri olduğuna inanmışlardır. Göçer konar halk olup ilim bilimden uzak olsalar da İslâm dinine olan derin inancını kaybetmemişlerdir. Tarihçi A. Mokeev Nasabnamenin Hokand Hanı Hudayar Hanın isteğiyle yazıldığını ve İslâm dini sayesinde Kırgızları yönettiğini yazmıştır.¹²¹

Hokandlılar'ın etkisiyle İslâm dini Kırgızistan'ın güney bölgesinde de hızla yayıldı. Örneğin Oş, Özgen şehirlerinde cami ve medreselerin sayısı arttı. Müslüman

¹¹⁹ Abramzon, a.g.e., s. 286.

¹²⁰ Ö.C. Osmonov, A.S. Mirzakmatova, a.g.e., s. 60.

¹²¹ Keldibek Kızı Nuriza ,a.g.t., s. 26.

okullarında dersler verilmiştir. XVII. yüzyılın sonunda yani 1883 yılında Oş ilinde 939 çocuk medreseden eğitim alırken bu sayı gittikçe çoğalarak 1914'te eğitim alan öğrencilerin sayısı 3170'e ulaşır. Müslüman okullarının sayısı çok olmasının rağmen eğitim kalitesi oldukça düşüktü. XX. yüzyılın başında eğitilmiş insanlar halkın %2,9'unu oluşturuyordu. Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde güney bölgeye göre din okulları daha da azdı. Örneğin Prjevalsk ilçesinde 1880'de sadece 4 tane okul olup okuyan öğrencilerin sayısı 111'di. Sayısı 1983'te 500 olmuştur. Pişpek ilçesinde ise 1908'de 14 okulda 715 çocuk eğitim almıştır. Medrese sayısı da azdı. Örneğin 1892 yılında Kırgızistan'da medrese sayısı toplam 5'ti. Onlar Hokand Hanlığının isteğiyle Oş bölgesinde kurulmuştur. Yeni medreseler 1800 yılından itibaren Oş civarında, 1822'de Nookat'ta, 1862'de Kara-Suu'da kurulmuştur. Bunların arasında İsa, Altınbek Datka ve Kalmırza'ya ait medreseler de bulunmaktadır. En büyük medreselerden biri olan Alımbek Datka medresesi 28 odadan oluşmakta. İçinde dershaneler ve talebeler için odalar bulunmakta. Medrese alanında bir sürü alışveriş merkezi ve değirmen bulunmaktaydı. 1880 yılında burada 75 öğrenci okuyordu. Medrese müdürü Datkanın oğlu Baatırbek'ti. Okul 1918 yılına kadar faaliyet göstererek 70 yıl içinde yüzlerce öğrenci eğitmiştir. Zamanla medrese sayısı çoğalır. 1914 yılında Oş şehrinde medrese sayısı 88'e ulaşarak orada 1178 öğrenci bulunmaktaydı.¹²² Bunun dışında Kırgız kahramanlarından biri Şabdan Cantaev, kendi doğup büyüdüğü yer Çon Kemin'e cami kurdurtur. Bu camide mollalar din ilkelerini yerine getirmekle birlikte çocuklara din eğitimi vermişlerdir.¹²³

Kırgızistan'ın kuzey bölgesine yakın Isık-Köl'de Rusya İmparatorluğu yönetimine girmeden önce medreseler neredeyse bulunmamaktaydı. XX. yüzyılın başında Prjevalsk şehrinde Özbeklere ait caminin yanında medrese vardı. Orada 45 öğrenci okuyordu. Medreseden mezun olanlar bilimini büyük şehirlerde devam ettirmişlerdir. Örneğin Ufa şehrinde bulunan medresede 1914 yıllarında Kırgız aktivistlerinden İşenalı Arabaev, Iskak Kanatov, Narıncul Abirov eğitim almıştır.¹²⁴ Kırgızistan'ın geneli XIX. yüzyılın sonunda İslâm dinini benimsemeye başladı. İslâm dininin ilkeleriyle yakından tanış olmasa da dini benimseme çabaları görüldü. Din öncelikle tasavvuf, molla, işenler yardımıyla halk arasında yaygınlaştı. Onlar, Karahanlı döneminde kurulmaya başlayan, Hokan Hanlığı döneminde yaygınlaşan mescid, medrese, mektep ve camilerde din eğitimi vererek halkın entelektüel boyutunun

¹²² Poskih S.V., a.g.e., s. 237.

¹²³ A.g.e., s. 237.

¹²⁴ Keldibek Kızı Nuriza, a.g.t., s. 28.

yükselmesini sağladılar. Halk arasında dini yaygınlaşma süreci fazla zorluğu yaratmadı. Çünkü sufiler ile yayıltılan dinin Kırgızlar'ın eskiden gelen inançlarıyla uyuşması ve Kırgızlar da Araplar da göçebe halk oldukları için yaşam tarzlarında benzerliklerin olması¹²⁵ Kırgızlar'ın İslâmlaşmasında kolaylık sağladı.

İslâm dini Kırgızistan'a geleli Kırgız tarihi ve kültürüyle birlikte günümüze kadar yaşamını sürdürmekte. Bilindiği gibi ezan sesiyle çocuğa isim verme sonra sünnet edilme, evlenmeden önce İslâm şartlarına göre nikah yapılma, vefat eden kişiye cenaze okumak, ölenlerin ruhlarına kuran okumak gibi gelenekler halkın hayatının bir parçası olarak devam etmiştir. Günümüzde Kırgızistan'da yaşayan Müslümanlar Hanefî mezhebine bağlıdırlar.¹²⁶

¹²⁵ N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mırzabaeva, a.g.e., s. 39.

¹²⁶ O.A.Moldaliev, *Mamleket cana Din*, Bişkek 2015, s. 24.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUS İŞGALİNDE KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

3.1 Çarlık Rusya'sı Koloni Siyaseti Döneminde Kırgızistan'da İslâm ve Müslümanların Durumu (XIX. yüzyılın İkinci Yarısı- XX. yy.)

Kırgız Türkleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya yönetimi altında yaşamak zorunda kaldı. Rusya 1850-1860'lı yıllar arasında Türkistan uygarlığına elçiler göndererek Rus emperyalizm politikasını uyguladı. Öncelikle Kırgızların kuzeyinde bulunan bölgeleri zapt ederek daha sonra güney kısmı idare altına aldı. Rusya Hokand Hanlığını ortadan kaldırdıktan sonra günümüz Kırgızistan toprakları Türkistan Genel Valiliği adı altında oblast, uyezd gibi farklı idari bölümlere ayrılmıştır. Bu bölgeler Rusya tarafından yeni düzenle birlikte karışıklıklar da ortaya çıktı. Üzerinde taktikler uygulanan sömürge altındaki yeni ülkelerin yönetilmesine dair Çarlık Rusya'sı tarafından yeni bir takım yeni kanunlar hazırlandı.¹²⁷ “Ortodoksluk, Otoraksi ve Milliyet” fikri ile ilerleyerek milli ideolojiyle Müslümanları başka bir insan yaratmaya çalışan Çarlık Rusyası Türk toplumunda da yeni dini dönem başlattı. Göç eden Ruslar ve din baskısına alınmaya başlayan Kırgız ve diğer Türk halkları arasında kültürel farklılıklar ortaya çıktı. Toprakları işgal edilen Müslüman halkı kendilerine has adetleri dini görevleri yerine getirme imkanlarından uzaklaştırıldı. Bu dönemde Ortodoksluk ve Katolik inancının etkisiyle İslâm dinine karşı cephe alınmamış olsa da 1860'lı yıllardan itibaren Kırgızları Ortodoks Hristiyanlığa çevirme yönünde yoğun misyonerlik çalışmaları yürütülmüştür. Yerel halkın bu girişimlere karşı koyması sonucunda misyonerlik faaliyetlerinin başarısız olması üzerine Çarlık yönetimi Kırgızları Ortodokslaştırma fikrinden vazgeçmiş, 1895 yılında Kırgızların Müslüman oldukları tescil edilmiştir.¹²⁸ Hokand Hanlığı zamanında uygulanan sistem kısmen kaldırılarak artış gösteren cami, mescid, mekteplerin sayısı azaltıldı. Mektep, medrese gibi eğitim kurumları yerine Rus idaresi Tuzem okulları açılmaya başladı. Bu okullarda din dersleri yerine genel dersler okutuluyordu. Ağırlıklı olarak Rus dili ve edebiyatı okutuluyordu. Çarlık Rus hükümetinin İslâm karşıtlığına yönelik çabası başarılı olmadı. Dolayısıyla hükümet İslâm dinine yönelik politikasını değiştirmeyi planladı. Belli bir dönemden sonra misyonerlik faaliyetleri kısıtlanmıştır.

¹²⁷ Fisun Kara, "Rusya'nın Kırgızistan'daki Koloni Siyaseti (1852-1917)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/2, Elâzığ-2007, s. 332.

¹²⁸ Ç.İsrailova, *Tradisionnoe Obşestvo Kirgızov V Period Russkoy Kolonizatsii Vtoroy Polovine XIX- Naçale XX. İ Sistema İh Rodstva*, Bişkek 1999, s. 67.

Çarlık yönetimi bu dönemde dini devlet işlerinin dışında tutmamış aksine, yeni ibadet yerlerin açılması, dini yayınların basımı ve din görevlilerinin finansmanı gibi işlerde devletin destekleyici rol üstlenmesini sağlamıştır. Çarlık Rusyası müslüman halklarının ve diğer toplumların birleşmesinden korkmuştur. Cami ve cami görevlilerinin desteği olmadan müslüman halkı yönetmenin zor olduğunu anlamıştır. Dolayısıyla Türkistan Genel Valiliği halkın İslâm dininden uzak durmamaları gerektiğini ve onların din görevlilerini dinlemeleri gerektiğini buyurur. Bunun dışında Hükümet hukuk işleri ve eğitim alanına karışmamıştır.¹²⁹ Müslümanlara bu tarz kolaylıklar sağlayarak, birtakım özgürlükler sağlayarak kendi amaçlarına ulaşacaklarını düşünmüşlerdir. Bu dönemde cami, medrese ve mollalar, manaplar tarafından yönetiliyordu. Örneğin büyük manap Şabdan Cantay uulu bilgili gençleri eğitmek amacıyla camilerin sayısını çoğaltmaya çalışmıştır. Bu aktivitelere dıştan gelen molla, işenler de destek veriyordu. Camiler, ibadet ve hac konuları gibi farklı sorunların çözüldüğü merkez haline gelmiştir. Çalışanların başında Özbek ve Tatar mollaları durmuştur. Rus birliği, Padişah yönetiminden farklı olarak İslâm yapısını yok etmeden, karışmadan kendi siyasetini yürütmüştür.¹³⁰ Müslümanlar fırsattan faydalanarak Hükümetten bölgede mektep, medreseleri kurma ve buralarda eğitim görmeyi, ana dilinde dergi, kitapların yayınlanma hakkına sahip olmayı, Müslüman öğrencilerine Hristiyanlık din dersi yerine Müslümanlık din dersini okuma hakkının verilmesini istemişlerdir. 1905'te Orta Asya Müslümanlarıyla birlikte Kırgızlar da istekleri ve özgürlüklerini elde etmek için Rusların "Duma" parlamentosun kendi taleplerini iletmışlerdir. Müslümanların talepleri üzerine bir takım din hayatlarında düzenlemeler yapılmıştır. Hükümetin din siyasetinin değişmesinden sonra bölgede din eğitimi veren kurumların sayısı artmıştır.¹³¹ Çarlık Rusya döneminin sonlarında mektep ve medreseler sayesinde okuryazar sayısında artış olmuştur. Bunun sonucunda ülkede din ve edebiyat içerikli eserler Arapça, Farsça, Türkçe çıkmaya başlar. 1911 yılında Kazan şehrinde Moldo Kılıç'ın "Zilzala" eseri, 1914 yılında Ufa'da İşenalı Arabaev'in Kırgızca dilbilgisi kitabı yayınlamıştı. Bununla birlikte XIX. yüzyılda eski sözlü edebiyat geleneğini oluşturup uzun yıllar boyunca ağızdan ağıza geçen Manas destanını kitap haline getirdi. İslâmiyet'i yeni kabul etmiş Kırgızların eski Türk dinini ve İslâmiyet'i nasıl kaynaştırdıklarını, eski Türk dinine ait inanç, unsurlarının nasıl devam

¹²⁹ Nurcamal Mirzabaeva, "Kırgızstandağı Sovet Biyliğinin İslâmga Karata Diniy Sayasatı", *İ. Arabaev Milli Üniversitesi*, Bişkek 2017, s. 34.

¹³⁰ N.U. Kurbanov, Ç.C. Karasartova, G.D. Kurumbaeva, N.S. Mirzabaeva, a.g.e., s. 39.

¹³¹ Elvin Iusubov, a.g.t., s. 2, 21.

ettiğinin anlaşılması için Manas destanı eşsiz bir kaynaktır. Kırgızların kültürü ile, tarihi ile, manevi ve din gelenekleri kucaklayan Manas Destanı, Kırgız atalarının genç kuşaklara bıraktığı bir vasiyettir.¹³² “Destanda Kırgızların yüzyıllar boyunca yaşadıkları olayların hatıralarını sakladığı gibi eski Türk dininin inanç unsurları da titizlikle korunmuştur.”¹³³

Rusya hakimiyetine giren Kırgızların yaşamının her alanında reform başlatıldığı gibi din alanında da birtakım değişiklikler oldu. Din hareketleri iktidarın yönetim sistemine göre gerçekleştiği için din alanında da kısıtlamalar devam etmiştir. Bunun dışında haksızlıklara uğrayarak eziyet çekmişlerdir. Bu tür durumlardan rahatsız olan halkın acısını yeni dönem şairleri Moldo Kılıç, Arstanbek Buylaş Uulu gibi şairler kendi eserlerinde yansıtmıştır.¹³⁴ Bunun dışında Çarlık Rusya'sının işgal etmesini anlatan eserlerden biri Tölögön Kasımbekov'a ait "Sıngan Kılıç" eseri bulunmakta. Hükümete karşı direnç göstererek din ile olan bağını koparmayan halkın karşısında dinden uzaklaştırma işi kolay olmadı. Bunu fark eden iktidar taktiği değiştirerek Müslümanlarla iyi ilişki kurarak kendi politikalarını uygulamaya karar verdi. Böylece din alanında olan gelişmeler neticesinde Müslüman hakları için bir takım fırsat sunuldu.

3.2 Sovyet Totaliter Rejimi Döneminde Kırgızistan'da Din Durumu (1917-1991)

3.2.1. Sovyet Döneminde Kırgızistan'da İslâm Dini

Kırgızistan sınırlarında dinin etkisinin yayılma nedenlerinden biri 1917 tarihinde Rus İmparatorluğunun zayıflama süreci sayılır.

“Emperyalizm aleyhtarı söylemlerle yönetime gelen sosyalist-komünistlerin (Bolşevikler) toplum üzerinde kurdukları baskı kapitalist Batı'nın yaptığından farklı değildi. Örneğin sloganları milliyetçilik karşıtı olan Bolşevikler, önce Sovyet Müslümanlarının yaşadıkları bölgeleri parçalara ayırdılar, bu ayrılan bölgelerde de mikro milliyetçiliği yayarak ve fitne tohumları ektiler”.¹³⁵

¹³² Naskali E.G., a.g.e., s. 36.

¹³³ Türk Dünyası Yazıları, Gizem Magemizoglu, Eski Türk Dini. Manas Destanı ve Kırgız İnanışları. www.gercekbandirma.com. 15.05.2020.

¹³⁴ Drykanbayeva Mayramgül, "1916 Yılındaki Kırgız Millî Mücadelesi: Ürkün", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 3/3, Türkiye 2014, s. 114-115.

¹³⁵ Muhammet Savaş Kafkasyalı, a.g.e., s. 38.

1917 yılındaki Bolşevik ihtilalinden sonra durumlar birtakım değişikliklere uğradı. Rus İmparatorluğu yıkıldıktan sonra onun yerine Lenin öncülüğünde Bolşevik-Komünistler geldi. Araştırmacı Ploskih'in verdiği bilgilere göre iktidarı elde eden kapitalizm yönetimi Müslümanlara inanç özgürlüğü vermiştir.¹³⁶ Özgürlüğe kavuşmak isteyen halk bolşevik ihtilalcilere olduğu kadar yardımcı olmaya çalışmışlardır. Çünkü Komünistler onların göz önünde eşitlik sağlayan ve sömürgeye karşı tavır sergileyen hükümet olarak biliniyordu. Dolayısıyla yeni hükümeti olumlu olarak benimsediler. Bu dönemde Türkistan'ı Bolşevik Halk Komiserleri Konseyi ve Türkistan Müslümanlar kongresinde oluşturulan "Hokand Özerkliği" yönetiyordu. Onlar Türkistan bölgelerinde Orta Asya Halifesini kurmak, Müslümanlar mahkemesini canlandırmak gibi sloganlarıyla aktiviteler düzenliyorlardı.¹³⁷ Bolşeviklerin ilk etapta dine karşı sert yaklaşmamaları ve sınıf, din, milliyet sınıflandırılması gibi ayrıcalıkları kaldırılması gerektiği ile ilgili bulunduğu ifadeleri Müslümanların onlara karşı olan sempatilerini yükseltti. Fakat çok geçmeden yeni hükümetin gerçek yüzü ortaya çıktı. Çarlık Rusya'sı yıkıldıktan sonra da İslâmı kendilerine karşı bir tehdit olarak görmüşlerdir.¹³⁸ Devlet din ilişkisi bildirimsel liberalizm olarak değerlendirilip Bolşevikler ülke içinde yapılarını sağlamlaştırmakla kendi stratejilerini gerçekleştirmek için dini kullanmaya çalıştılar. İlk etapta devletle Müslüman toplumu arasında yakın ilişki kurarak ve yeni devlet kurmayı planladılar. Daha sonra din afyon olarak görülüp ve insan ilişkilerinde en çok etken din olduğu için dini yok etmeyi planladılar.

1917'de Müslümanların özgürce geleneklerini yerine getirme ve haklarının korunmasına ve bolşevikler tarafından din kurumlarını varlığından uzaklaştırmak amacıyla 1918'de "Kiliseyi devletten ve mektebi kiliseden uzaklaştırmasına" dair kararlar alındı. Bu kararda inanç özgürlüğü yer alıyordu.¹³⁹ Müslüman din kurumlarına ait ne varsa onları toplatma işi başlar ve okullarda din eğitimi programları kaldırılmıştır.¹⁴⁰ Dine karşı baskı yeni yönetimin sağlamlaşmasına engel olduğunu ve aceleyle hareket ettiklerinin farkına varan Bolşevikler, dine inananlara karşı ılımlı davranma amacıyla Türkistan Kompartisinin sekizinci oturumunda din yolunda olanları karşı hakaret edilmeyeceğine dair karar alınır. Daha sonra gerçekleşen oturumda birçok delege namaz

¹³⁶ Ploskih S.V. age, s. 238.

¹³⁷ Nurcamal Mirzabaeva, a.g.e., s. 34.

¹³⁸ Ali Yıldız Musahan, "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası", *İLTED* 44, Erzurum 2015, s. 228.

¹³⁹ a.g.m., s. 36.

¹⁴⁰ Ploskih S.V., a.g.e., s. 243.

için toplantıdan ayrıldıkları bilinir.¹⁴¹ Bolşevikler Komitesi 1920’de tüm Parti Komitelerine yazdığı mektupta iki önemli konudan: din konularında ve milli konudan bahseder. Dinle mücadele ederken dikkat etmeleri gerektiğini ve dini hemen yok etmeden öncelikle cahillikten kurtulmak amacıyla okulları, kulüpleri açmak, insan tarihine bağlı kaliteli eğitim vermekle din zayıflayabilir. Böyle metotla tüm çalışma tesislerinde haftada bir gün tatil yapma imkânı sağladı. Sovyet döneminin ilk on yıl içerisinde Müslümanlara karşı sert baskı yapılmamıştır. Çünkü öncelikle Müslümanlarla iyi ilişki kurarak dini yok edebileceklerini düşünmüşlerdir. 1926 yılında Müslümanların hacca gitmesine izin verilmiştir. Hücre eğitimi üzerindeki kontroller gevşetilmiş, bazı camilerin ibadete açılmasına müsaade edilmiştir.¹⁴²

1921 yılında Bolşevik Partisi’nin onuncu oturumunda birtakım meseleler ele alınarak SSCB içerisinde yaşayan halkların milli hayat şartlarını sağlamlaştırmak, ana dili kullanmak gibi meseleler üzerinde durulmuştur. Bundan sonra halkın sosyo-ekonomik hayatı manevi yapısıyla birlikte dinsel hayatı da değişikliğe uğradı. Zaman ilerleyip Orta Asya’da Sovyet egemenliği oluşunca devletin dine karşı tutumu sertleşti.

“Eskiden beri İslâm’ın sağlamlaşması için uğraşan Hokand Avtonomisi Fergana’da yer alıyordu. Onun liderleri Hokand hanlığını yeniden kurmak ve Türkistan eyaletinde Orta Asya Halifesini kurmak ve şeriat hakemlerini canlandırma sloganlarıyla faaliyetler gösteriyordu. Sovyet iktidarı dindarlara karşı savaş açmasa da 1918’de Rusya’lı tüm müslümanlar hareketini zapt etmekle, Türkistan’a bağlı Hokand Özerkliğine zarar vermekle ve Buhara, Hivada sömürgecinin gerçekleşmesiyle Müslümanları ne kadar sevmedikleri belli oldu. Sovyet rejiminin yeniden kurmak istediği Sovyet insanı, Sovyet rejimine bağlı, Komünizmi amaçlı ve dinden uzak olup devletin belirttiği özelliklere sahip olmalıydı. Sovyetler Birliği Müslümanların hayatından İslâmlığı tamamen çıkarmak için kendi stratejilerini aşama aşama uygulamıştır. İlk olarak dinsiz bir halkı amaçlayan hükümet, din yapılarını yok etmiş ve dine bağlı olanları basit suçlamalarla yok etmiştir. Bazılarını da Sibiry’a sürgün etmiştir. İkinci aşamada ise din kuruluşlarını kaldırılması devam etmiştir. Üçüncü aşamada ise alfabe değişikliği yaptılar. 1929 yılında Latinceye, sonra 1939 yılında Kiril alfabesine geçen Müslümanlar farklı yazılara sahip olmakla

¹⁴¹ Ploskih S.V., a.g.e., s. 244.

¹⁴² Nurcamal Mirzabaeva, a.g.e., s. 42.

beraber birbirleriyle iletişim kurmakta da zorluk çekmeye başladı. Bu durum Türk toplulukları arasında da kültürel bir kopukluğun oluşmasına neden oldu.”¹⁴³

1920’li yıllarda camilerin kapatılması, din geleneklerinin ve kıyafetlerin yasaklanması gibi din göstergelerin bütünüyle toplumdan kaldırılması yoluna girildi. Müslümanlara ait bütün medreseler kapatılarak vakıflara el konuldu. 1929 yılında din faaliyetleri yasaklayan yeni kanun çıkarıldı. Bu kanun doğrultusunda din liderleri baskıya alınmış, tutuklamalar yapılmış, din örgütleri kapatılmıştır. Dini eserler, kitaplar yasaklanmıştır. Hükümetin tarafından oluşturulan dine karşı propaganda sayesinde ülkenin her yerinde din eğitimi azaltılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde eğitim sistemi, “Sovyet insanı yetiştirme” amacına yönelik olarak şekillendirildi.¹⁴⁴ Okullarda ateizm dersleri verilmiştir. Bununla birlikte dini aşağılayarak din adamlarına ‘basmacı’ adını vermişlerdir. Dinin zararlı olduğu dile getirilip ateizm propaganda işleri devam etmiştir.¹⁴⁵ Halk arasında bir takım dini törenler yasaklanmıştır. Artık çocuklara ezan sesiyle isim vermek, evlilikte imam tarafından dini törenlerin yapılması gibi dini törenler yapılamaz hale gelmiştir. Halkın oruç tutmasına da engeller olmuştur. Ancak dine bağlı olan halk Ateistlerin yaptığı baskıya rağmen yine de dini değerleri unutmamıştır. Dini törenleri devam ettirmiştir. 1960’lı yıllarda oruç tutanların sayısı %50’yi göstermesi Sovyet Yönetimini endişelendirdi. Dolayısıyla bu dönemde tüm eserler ideolojik olup dinle ilgili uydurma bilgileri yeni nesile aktarmak amacıyla yazılmıştır.¹⁴⁶ Yeni rejimin ilkelerini halkın ailesel yapısına katmak amacıyla yeni okullar, dersaneler, açılmıştır. Dine karşı ideoloji, bütün ders programlarında teorik olarak yer almaktaydı. Hatta bu uygulama günlük hayatta da görülmeye başlamıştır. Bağımsızlıktan önceki yıllarda Sovyet eğitimi görmüş insanların dediklerine göre sabahları ders başlamadan onların oruç tutup tutmadıkları sorularak oruçlu olanların oruçları bozdurtulurdu.¹⁴⁷ Ateistler dini, cahillik ve eğitimsizlikle kıyaslayarak din olmadan da insanın gelişebildiğini, özgür olabildiğini göstermek çabasıyla ateizm propaganda işlerini yürütürler. Bunun gibi faaliyetler devlet sistemi haline gelerek tüm yayın basınlarda, okul programlarında yer alıyordu. Bütün bu baskılara rağmen, dinin etkisi altında olan halk, gizli olarak evlerde

¹⁴³ Ali Yıldız Musahan, a.g.m., s. 230.

¹⁴⁴ Rinat Şigabdinov, Neofisialny İslâm v Sredney Azii v 1940-1980 – v godu. İslâm V Sentralnoy Azii: Ot predstavitelstvo k Fobii, c. III, Ankara 2012, s. 1685.

¹⁴⁵ Sönmez Kutlu. Kırgızistan’da Ramazan ve Dini Bayramlar Üzerine Bir İnceleme www.sonmezkutlu.net, 01.10.2017.

¹⁴⁶ Sönmez Kutlu. www.sonmezkutlu.net

¹⁴⁷ Sönmez Kutlu. www.sonmezkutlu.net

ibadet, teravih kıları. İşçiler arasında da ateizm propagandası gelişerek Kırgızistan Komünist Partisi yönetiminin kararnamesinde yeni siyasi ve sosyal adetler üzerinde çalışma programları düzenlenmiştir. 1040-1050'li yıllar aralığında dinden uzak gelenek, kuralları yeniden kurma süreci başlatılmıştır. Bunun için özellikle ateizm evleri de açılmıştır. Hükümet ateizme bağlı tüm işlerin gerçekleşmesi için tüm çabasını harcadı. Ateizm propagandaları Kırgızistan'ın her köşesinde gerçekleşerek Ekim devrinin kazanmasından bağımsızlığı kazanana kadar Kırgızistan'da ateizm propaganda işleri devam etmiştir.¹⁴⁸

Din görevlilerinin sloganlarını tersleyen “Revolyuetsiya i Serkov” (Sömürge ve Kilise) adında dergi çıkmaya başlar. Bu dergi daha sonra 1924 yılına kadar gazete şeklinde basılmaya devam eder. Gazete sayfalarında Komünist Partinin ve Sovyet iktidarının meşhur insanları ve onların yaptığı emekler yer alıyordu. Sovyet Hükümeti 1925 yılından sonra Basmacıların zayıflamasından faydalanarak Kırgızistan'daki tüm örf ve şeriat mahkemelerinin koordine işlerini yasaklamıştır.¹⁴⁹ 1920'lere kadar Sovyet İktidarı, Türkistan'da Basmacılar Hareketi'nin önderleri olan molla, tasavvuf şeyhleri gibi dindarları yok etmek için uğraşmıştır. Gün geçtikçe Basmacılar Hareketi güçlenerek Türkistan'a yayılmıştır. Bu durum Sovyet İktidarının din alanındaki siyasetinin geçici olarak değiştirmek yani din kurumları tarafından düzenlenen faaliyetleri kısa süreliğine serbest bırakmak zorunda kaldılar.¹⁵⁰ 1919-28 yıllar aralığında Kırgızistan'ın Calal-Abat, Karakol, Narın ve Çüy bölgelerinde 141 yeni cami açılmıştır. Sovyetler, devrimin ilk yıllarında Müslüman halklarını kazanmakla beraber din adamlarını kendi çıkarları için kullanmışlardır. Onlar, din ile olan mücadelede ilk aşamada devrim karşıtı olarak gördükleri sufi tarikatlardan kurtulmayı amaçlamışlardır. Bu doğrultuda Türkistan Komünist Partisi tarafından 1923 senesinde “İşanizm ile Mücadele” kararı alınır. Bu karara yönelik Kırgızistan'ın güney bölgesinde yer alan Oş şehrinde toplantı gerçekleşti. Bu toplantıda alınan kararlarda Müslümanlar zararlı ve zararsız olarak ayrılıyordu. İslâm'ın ilkelerini çiğnediklerinden dolayı sufi tarikatları zararlı Müslümanlar olarak görülür. Onların ülke içinde faaliyet yürütmeleri yasaklanmıştır.¹⁵¹ Ateizm ideolojisinin devam etmesine rağmen Türkistan Müslümanları yüzlerce camiyi kurmaya devam etti.

¹⁴⁸ Keldibek kızı Nuriza, *Kırgızdardın İslâm Dinin Kabıl Ahusu*, Bişkek, 2016. Yayınlanmamış y.l. tezi. Bişkek 2016, s. 30.

¹⁴⁹ Mederbek Kadırov, Öskönbay Zuuridinov, "Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslâm. (Orta Asya Örneğinde)", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 27, 2019, s. 66.

¹⁵⁰ Baymırza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Ankara 1975, s. 142.

¹⁵¹ Mederbek Kadırov, Öskönbay Zuuridinov, a.g.e., s. 65.

Önemli konulardan biri İşanlar enstitüsü sayılmıştır. Ferganada Muruttar (Müridler) cemaatinin çođalmasý yönetim için bir tehlike olarak görünüyordu. Bunun dışında Türkistan'ın bazı bölgelerinde Sovyet yönetimine karşı çıkan kurumlar düzenlendi. Örneđin 1917 yılında “Alař-Ordo”, “řuro-İslâm”, “Ulema” gibi başka birtakım örgütler din görevlileri ve yerli halk üyelerinden oluşuyordu. Bunun dışında 9 Kasım 1917 tarihinde “Hokand Avtonomisi” adıyla kurulan hükümet yönetime karşı eylem gösteriyordu.¹⁵² Din ve tasavvuf faaliyetleri yasaklanıp tasavvuf cemaatleri halk arasında zayıflayarak bazıları tamamen kaybolmuştur.¹⁵³ Millî mücadelede tasavvuf cemaatleri de Kırgızların arkasında durmuştur. 1898 yılında Andijanda Ruslara karşı ataka Nakřibendi tasavvufu Muhammed Ali tarafından oluşturulur. Fakat güçlü ve silahlı askerî harekât karşısında direnmek kolay değildi. Rus askerleri Orta Asya sınırlarına geçti ve 1930 tarihinden itibaren din kurumlarına karşı sıkı denetlemeler düzenlenmiş, mollalar, sufiler ve İşânlar'ın çođu ölüm cezasına alınmış kalanı da Sibirya'ya sürgün edilmiştir.¹⁵⁴

Sovyet iktidarı planlarını gerçekleştirmek için çoğu zaman güç kullandılar. İlk başta Sovyet İktidarı dindarları korkutmadan kendilerine onları “Halk için barış”, “Toprak çiftçilerin”, “Yoksullara ekmek”, “Dine inanmak, basın ve toplanma özgürlüğu” sloganlarıyla çekmeye çalıştılar. Fakat hükümetin Müslümanlara karşı oluşturacakları güzellik olmayacaklarını fark eden Müslümanlar kendi aralarında dalgalar oluşurmaya başladı. Müslüman liderleri bağımsız bir şekilde hareket göstermeye başladıkları zaman onları durdurmak için askerler gönderilir. Böylece yeni sisteme karşı çıkanlar hükümet tarafından “anti devrimci basmacılar” olarak adlandırılıyordu. Sovyet iktidarı, yukarıda bahsedildiği gibi kendilerine karşı çıkanları yok etmişlerdir ya da sürgün etmişlerdir.¹⁵⁵ Dine karşı olan mücadelede en çok din mensupları zorluğa uğramışlardır. Sovyetler Birliğinde 1920-1930'lu yıllar aralığında birtakım değişiklikler ortaya çıktı. Sanayileşme, halk eğitimi, sağlık ve kültür alanlarında köklü değişiklikler görülmüş ve repressiya¹⁵⁶ hareketleri güçlendirilmiştir. Kırgızistan sınırındaki cami ve ibadethaneleri bozarak hamam yapmışlardır. Günümüz Kırgızistan'ın Güney bölgesinde yer alan Ravat Abdullah Han camisi en büyük ibadethanelerden biriydi. Bu cami Sulayman Dağı'nın kenarında yer alıp tarih anılarını sunan bir yapıydı. Müslüman bayramlarında binlerce müslüman

¹⁵² Keldibek kızı Nuriza, a.g.t., s. 31.

¹⁵³ a.g.t., s. 24.

¹⁵⁴ Keldibek Kızı Nuriza, a.g.t., s. 25.

¹⁵⁵ Sönmez Kutlu. www.sonmezkutlu.net

¹⁵⁶ “Repressiya” kelimesi Latince'den bastırma, zülüm demektir, devlet makamları tarafından uygulanan cezalandırıcı eylem, ceza anlamındadır.

buraya gelirdi. Burası 1930'lu yıllarda yurda döndürülmüştür. Fakat günümüzde Ravat Abdullah Han camisi 16. Yüzyıla ait tarihi ve mimari yapı olarak Sulayman Dağı'nda yer almaktadır.¹⁵⁷ Taht'ı Sulayman ve Sultan Mahmud camileri de yok edilmiştir. Rusya'nın merkezinde Sovyet İktidarına karşı savaşanlar ve dindarlar, Rus Çarlığında çalışan devlet memurları Sovyet karşıtı ve düşman olarak görülmüştür. Bunları yok etmek için devlet tarafından buyruk gelmiştir ve devlet memurların, aydınların çoğu boş iftiralarla suçlanmış hapsedilmiştir. Onlar "Alaş-Ordo" karşı devrimci örgütünün temsilcisi, devrim karşıtı milliyetçi "Sosyal-Turan" örgütünün üyesi, "Pantürkçü", "Panislâmist" vb.¹⁵⁸ Sovyet yönetimi dini yok etmek için eğitim kurumlarını da kurdu. Komünist ideolojisi güdümlü ve dinsizliği prensip edinmiş bu eğitim sistemi aslında toplumu kolektifleştirme ve rejime karşı her türlü aykırı davranışın bastırılmasını hedefliyordu. Bu eğitim belirlenen ateist hedefler doğrultusunda, ilk ve ortaöğretim okullarında sürekli din aleyhinde yayınlar, broşürler dağıtılıyor, ateizme ikna etme odaları ve sergi köşeleri, öğrencileri sorgulama gibi faaliyetler her zaman uygulamada olan din karşıtı propaganda yöntemleriydi. Bazen okullara teftiş amacıyla gelen uzmanlar rastgele bir sınıfa girip dinle ilgili sorular sorar ve kimin ailesinde İslâmî ibadetlerin yapıldığı hakkında sinsice yöntemler kullanarak bilgi almaya çalışırlardı. Böylece okul öncesi eğitim kurumlarında, ilk ve ortaöğretim okullarında çocuklar ve gençler tamamen dinden soyutlanmış ateist eğitim sistemine tabi tutulmuştur. Eğitimciler çocukların ve gençlerin tam manasıyla ateist olması için bu yöndeki bilimsel ve deneysel çalışmalarını, araştırmalarını devlet desteğiyle düzenli bir şekilde yayınladılar.¹⁵⁹ Ateizm propagandasına karşı savaşlar güçlü olup Sovyet yönetim kendi sistemini kurmada birtakım zorluklarla karşılaştı. Fakat halk ne kadar savaşa da devlet altında zayıf kalıyordu. Yönetim tarafından yönetime karşı çıkan kurumlar baskı altına alındı. Sonuçta hükümet kendi amacına ulaştı. Yönetimin ilk yıllarında planlanan faaliyetlerden biri din kavramının yok etmektir. Daha sonra bu işi yasallaştırarak her alanda genişletme işleri başladı.¹⁶⁰

3.2.2. Dini Yok Etme Siyaseti

"Sovyetler Birliği'nin varoluşunun temelini oluşturan ideoloji, Marks ve Engels'in görüşlerini esas alarak önce Lenin, daha sonra ise Stalin gibi kurucu liderlerin

¹⁵⁷ TourKG.com Sitesi, <http://tourkg.com/2014/05/ravat-abdullahana.html/> (30.05.2014)

¹⁵⁸ Zuhra Altımuşova, "1920-1930'lu Yıllarda Kırgızistan'da Sovyet Repressiya Siyasetinin Çocuklar Üzerindeki Etkisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17/1, 2017, s. 30.

¹⁵⁹ N.K.Krupskaya, *Voprosı Ateistiçeskogo Vospitaniya*, Moskva 1961, s. 54.

¹⁶⁰ Keldibek kızı Nurgiza, a.g.t., s. 31.

görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir. Sovyet Dönemi uygulamaları ideolojik yansımalarını her alanda bulmuş, ekonomiden siyasete, kültürden dine kadar her alanda Sovyet komünizminin otoriter bakış açısını Sovyetler Birliği bünyesindeki birlik cumhuriyetlerinde veya Sovyet Bloku'na dahil olan diğer ülkelerde dayatmaya çalışmıştır. Böylece yaşamın her alanının Sovyet ideolojisi doğrultusunda şekillendirilmesi ve bu ideolojinin arzuladığı Sovyet İnsanının yaratılması amaçlanmıştır.”¹⁶¹

Komünist Parti Yönetimi Programında yer alan “Toplumdan, biylerden ve manaplardan kalan geleneklerle uğraşmadan halkı komünizm yolunda eğitmek yanlış olur” kuralıyla Kırgızistan'da dine bağlı eski adetleri yok etme eylemleri başlatıldı. Bu eylem siyasi güncel bir mesele olduğu için yönetim üyeleri tarafından kanun çerçevesinde tüm devlet organlarının yardımıyla gerçekleşir. Halkı dinin etkisinden uzaklaştırmak kolay olmasa da ateizmi yayma faaliyetlerini komünist yetiştirmek onların başlıca hedefiydi. Proletarya ateizminin destekçisi Marks, toplumsal yapılarla yakından ilgilenip problemleri çözmek için siyasi ve ekonomik yeni bir toplum kurmaya çalıştı. Toplumda işçi-proletaryalara Burjuvazi tarafından eziyet edildiğini fark ederek eşitsizlik ve adaletsizliği yok etmek için öncelikle bulunduğu toplum yapısını yok etmek gerektiğini dile getirir. Marks üretim güçlerini Burjuvaziden almak kolay olmayacağını ve onların elinde güçlü kurallar olduğunu onlardan birinin din (Hristiyanlık) olduğunu düşünür. Dolayısıyla toplumda insanların ezilmesi, sömürge altında kalması için kural olarak kullanılan dini yok etmek lazım. Çünkü din afyon gibi etki bırakır diyerek insan tecrübelerini sadece teorik yollarla anlatmaya çalışmış, insan düşünceleri, karakteri, inancı materyalizm şartlarına dayalı olduğunu dile getirir. Marks'ın ateizm düşüncesiyle Lenin'in bakış açısı birlikte ilerleyerek sosyalizmin kaynağı olarak hizmet etmeye başlar.¹⁶² “Lenin eserlerinde dinin kökenini ekonomik sömürge ile bağdaştırarak bir makalesinde işçi sınıfının sosyalist partisi söz konusu olunca , dinin, insanın özeli olmadığını ve “*Din diye tanımlanan ve halkın üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılan sisler dünyasıyla*”, ideolojik donanımla din kurumları tamamen kaldırılana kadar mücadele etmek gerektiğini savunmuştur.”¹⁶³ Lenin dine karşı mücadelede bir takım yeni kararlar alır. Komünist parti, din ilmini temeli olmayan bir ideoloji olarak görmüş ve

¹⁶¹ Ali Yaman, a.g.e., s. 48.

¹⁶² Aydın Topaloğlu. Çev. G.Cumakunova, "Atezim Cana Anın Sındalışı", *Diyaent İşleri Başkanlığı Yayınlığı* 604, Ankara 2003, s. 152.

¹⁶³ Gülcanat Kurmanalieva Ercilazun, "Ateist Bir Devlette Yaşanan Din: Sovyet Kırgızistan'da İslâm", *Türk Dünyası Araştırmaları* 116/228, 2017, s. 52.

reddetmiştir. Dinin halka cahillik, kapanıklık, assosyallik ve pasiflik getireceğini iddia eder. Dindarların komünizmin kurulmasına aktif ve bilinçli bir şekilde katkı sağlayamayacaklarını söyler. Dolayısıyla komünist parti, Sovyet insanlarını komünizme hazırlamanın temel unsuru olarak yeni ateizm hayatını kurmanın bilincini ve aktifliğini arttırmak olduğu sonucuna varır. Buna yönelik faaliyetler Ekim devrinden sonra başlamasına rağmen uzun sürer. Her sene komünist parti yönetim kurulu tarafından ateist programları kontrol edilerek, yeni kurallar belirleniyordu. Örneğin, 1954 yılında “İlmi Ateizm Propagandasındaki Büyük Eksiklikler ve Onları Düzeltme Çareleri”, 1960 yılında “Halihazırda Bulunan Şartlar İçerisinde Çalışan Parti Propagandalarının Görevleri”, 1963’te “İdeolojiye karşı ve toplumun bilinçaltına sinmiş dinin etkisine karşı büyük mücadele göstermek, halihazırdaki partilerin dördörtlük şekilde eğitim vermesinin bir başlangıcıdır” başlığı altında kararlar alınır.¹⁶⁴

Ateist ideolojisini destekleyenler din inançlarını yok etmek için büyük mücadele gösterirken diğer taraftan halkla olan ilişkilerine dikkat etmişlerdir. Dolayısıyla Sovyet İktidarı belirlediği taktik dışında din kurumları, kurallar ve dini geleneklere karşı mücadelelere başladı. Onlar bu mücadele sayesinde ateizm propagandasını daha da güçlendirmek için bilimsel ateizm diye adlandırılan programı eğitime katmayı amaçladılar. Dine karşı ve din kurumlarına karşı eleştirilerle dolu çok sayıda kitap, dergiler çıkmaya başladı.¹⁶⁵ Sosyalizm gelişirken ateizm “bilimsel ateizm” adıyla ideolojik kural olarak algılanmış, insanları bu ideolojiye zorlamıştır.¹⁶⁶ Özellikle SSCB zamanında Marksizm-Leninizm kavramı “bilimsel ateizm” ile okullarda mecbur okutulmuştur. Bununla birlikte herkesi ateist olmaya çağırarak her insanın dine karşı mücadelesi gerektiğini talep ediyorlardı. İlmi ateizmin amacı, Marks, Lenin ve Engels’in düşüncelerine dayanarak onların dinle ilgili suçlayıcı ve tersleyici fikirlerini topluma yaymaktır.¹⁶⁷ Sovyet rejimi ilk etapta çok dilli ve çok milletli yani farklılıklara saygı duyan bir devlet olarak görünmeye çalıştı ve daha sonra bu alanda birtakım düzenlemeler yapmaya karar verdi. Bu karar Sovyetlere bağlı olan herkesi Sovyet insanına dönüştürmekti. Yeni amaçlanan insanların ortak dili Rusça, din inancı bilimsel ateizm ve milliyeti Sovyet olacaktı. Bütün bunlar devletin resmi politikası olarak uygulanıp devletin tüm olanakları bu politikaya hizmet edecekti.¹⁶⁸ “Sovyet ideolojisi halk arasında çok etkili

¹⁶⁴ Keldibek kızı Nuriza, a.g.t, s. 32.

¹⁶⁵ Ali Yaman, a.g.e., s. 49.

¹⁶⁶ Aydın Toplaoğlu. Çev: G.Cumakunova, a.g.m., s. 157.

¹⁶⁷ a.g.e., s. 173.

¹⁶⁸ Ali Yaman, a.g.e., s. 49.

olan dine karşı çıkarken onun yerine kendi dinini alternatif olarak sunmaktadır. Örneğin din kurumu ve kuralları, din eğitimi, bayramları yasaklarken onun yerine ateizm kurallarını, propagandasını, Sovyet bayramlarını koymaktadır. Bilimsel ateizmin esasları K. Marx, F. Engels, V.İ. Lenin gibi Sovyet ideolojisinin dayandığı temel şahsiyetlerin görüşlerine dayanılarak oluşturulmuştur.”¹⁶⁹

3.2.3 Ateizm Literatürü

Kırgızistan’da ateizm literatürü, din kurumu ve kurallar ile bilimin uyumsuzluğu temasını işler. Kırgızistan’ın güneyinde bulunan bölgelerde din daha güçlü olup bu bölgelerde çok sayıda Özbek nüfusu bulunmaktadır. A. Çukubaev “Kırgızistan’da Ateizm Tarihi” adlı eserinde molla ve işanların yönetimindeki mekteplerin, medreselerin bilime karşı çıktıklarını, Kuran’dan alınmayan her türlü bilginin zararlı görüldüğünü dile getirmekte.¹⁷⁰ Dine karşı bazı örnekleri Kırgız halk kültüründe rastlamak mümkün. Örneğin: “1. Allah’ın buyruğu saçtan çok, onu yapan kişi yok. 2. Mollanın söylediğini yap, yaptığını yapma.”¹⁷¹ Ayrıca Çarlık ve Sovyet dönemlerine hâkim olan şairler Toktogul Satılğanov (1864-1933) ve Togolok Moldo (Bayımbet) Abdrahmanov (1860-1942) gibi şairlerin dindarları eleştiren şiirlerinden örnekler verilerek bilimsel ateizm propagandası için yararlanılmıştır.¹⁷²

Kırgızistan’da İslâm’ı ateist bakış açısıyla ele alan çalışmalarıyla bilinen tarihçi Satıbaldı Mambetaliev’in 1966 tarihli “Perežitki Nekotorih Musulmanskih Teçeniy V Kirgizii İ İh İstoriya- Kırgızistan’daki Bazı Müslüman Akımlarının Kalıntıları”, 1972 yılında “Sufizm Cana Anın Kırgızstandağı Ağımdarı”, 1974 yılında yayımlanan “İslâmın Cañı Şartka Caraşa Kubuluşu” adlı kitapları bulunmakta. Bu kitaplarında Kırgızistan’daki din akımları komünist ideoloji ve bilimsel ateizm doğrultusunda değerlendirmeye çalışmaktadır. Tarihçi çalışmalarında Lenin’den alıntılarla başlayarak bilimsel ateizmin başlıca görevlerinden birinin dine bağlı olan kişilerin gözünü açarak onları ateist komünist anlayışla eğitmek olduğunu belirtir. Kitabın bu amaca hizmet etmek için yazıldığını belirtir.¹⁷³

¹⁶⁹ a.g.e., s. 51.

¹⁷⁰ A.Çukubaev, *Kırgızstandağı Ateizmdin Tarihinan*, Frunze 1962, s. 11.

¹⁷¹ Ali Yaman, a.g.e., s. 62.

¹⁷² a.g.e., s. 13.

¹⁷³ Satıbaldı Mambetaliev, *Kırgızstandağı Musulman Sektaları*, Frunze 1969, s. 6.

Sovyet döneminde Kırgız dili, Kırgız Cumhuriyetinin ana dili olmasına rağmen kısıtlanmış biçimdeydi. Bu dönemde Kırgız dili için mücadele eden bilim adamları E. Polivanov, K. Yudahin, K. Tınistanov ve B. Yunusaliev olmuştur. Kırgızca'nın resmi dil olması düşüncesinin tarihçesi Sovyet döneminde ortaya çıkar ve ünlü Türkolog K. Yudahin eski Türk lehçelerini, çağdaş Kırgızca'yı, Hakasçayı, Özbekçeyi, Uygurca'yı ele alır. Bu dillerin içinden Kırgızca'yı seçerek 1920 yılında Kırgızca-Rusça sözlük çalışmalarını başlatır. Böylece ömrünü Kırgız leksikografisine adar. Bununla birlikte Kırgızistan'da Kırgızca'nın unutulmaması için savaştan önce insanlardan Moldo Kılıç, Kasım Tınistanov gibi insanların isimlerinin temize çıkarılması ve onların yaptığı emeğin halk arasında yayılmasını ister. Yaptığı emeklerinden dolayı K. Yudahin 1960 yılında Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi genel toplantısında "Kırgız burjuvazi milliyetçisi" olarak ilan edilir.¹⁷⁴

Ekim ihtilalinden sonra Kırgız kültürü de diğer milli kültürlerle birlikte totaliter ideolojinin etkisi altına girdi.¹⁷⁵ "Müzik dünyasında SSCB genelinde onun tanınmasını sağlayacak müzik okulları ve kültür kurumları kuruldu. Kültürün doğal gelişimi yerine, kültürü Sovyet politikası yönlendirdi. Alttakilerin üsttekilere itaatini gerektiren siyasi yapı, yaşamın her alanında da aynı düzen çerçevesinde görmek istiyordu. Bu düzen müzik kurumlarını ve müzik sanatçıları sıkı kontrol ve baskı altında tutuyordu. Müzik dünyasındaki milli kültürler taşra kavramı içinde yer aldı. Milli müziğin Avrupalaşması neticesinde Kırgızistan'da milli müziğin gelişmesi yavaşladı. Ancak Kırgızistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra, milli müzik kültüründe yeni dönem açılmıştır."¹⁷⁶

SSCB'nin her bölgesinde dini anlayışlardan uzaklaşma çabaları yürütülüyordu. Her türlü din örgütleri ve kurumlar "karşı-devrimci eşkıyalar", "Panİslâm Ulusalçılar" olarak değerlendirilip onlara karşı savaş başladı. Örneğin 9 Kasım 1917'de Türkistan Eyaletinde İslâm dinine bağlı Hokand özerkliği kurulmuştu. Sovyet Birliğinin 1918'de gerçekleşen Kongresinde Hokand özerkliği "Türkistan'ı Sovyet Rusya'sından tamamen ayırarak, kukla Müslüman Devletini kurmaya çalışan Panİslâm ve ulusalçılar" diye değerlendirilip, 1 ay sonra tamamen yok edilmiştir. Hokand Özerkliği yıkıldıktan sonra Sovyet Birliği Türkistan'da derinden damarlanmaya başlar. Fakat yerli halk, dini

¹⁷⁴ Naskali E.G., a.g.e., s. 29.

¹⁷⁵ a.g.e., s. 92.

¹⁷⁶ Naskali E.G., a.g.e., s. 92.

değerlerden vazgeçmeden yönetime karşı oldukça direnç göstermiştir. 1923-24'te din taraftarları yönetim tarafından kısıtlanır.¹⁷⁷

3.3 Ateizmi Yasalaştırmak

Ekim Devriminin zaferinden sonra SSCB'nin kurulmasıyla ateizm işleri daha da hızlandı. Bu faaliyetler siyasetçiler tarafından devlet düzeyinde gerçekleştiği için öncelikle işin yasallaşması gerekiyordu. Aslında komünist Partisinin din sorunlarıyla ilgili talepleri Sovyet birliği kurulduğundan beri yasal olarak yürütülüyordu. Fakat bu işin yasallaşması Sovyet yönetimini iyi tanımayan, dini değerlerden kopmayan toplum için korkunç getirirdi. Dolayısıyla bunun gibi işler toplum karşısında titiz bir şekilde dikkatlice gerçekleşiyordu. Çok geçmeden 26 Kasım 1917'de düzenlenen 2. Kongrenin "arsa" kararnameinde Rus devleti ile kilisenin uzun zamandır devam eden ilişkisine bağlı unsurları yok etmeye yönelik projelere yer verilir ve yavaştan kilise devletten uzaklaştırılır. Daha sonra Ocak 1918 yılından itibaren askerlikte genel din müdürlüğü alınır, din görevlileri için, din geleneklerini belirlemek için devletten finansal yatırım işi durdurulur. Kiliseyi devletten ve kiliseden okulları ayırmaya yönelik kararlar alınır. Bu kararın 9. maddesinde "Mektep ile kilise arasında bir bağ olmayacak. Eğitim kurumlarında, özel okullarda din ders programları yer almayacak" başlığı yer alır. Özellikle dindarların halkı dine çağırması ve din kitapları, gazete, makale, takvimlerin çıkması yasaklanır.¹⁷⁸

Dışarıdan gözlem yapan devletler Sovyet birliğini eleştiriye almaya başlar. ABD başta olmak üzere batıdaki radyo istasyonları, basın yayınları SSCB'de din özgürlüğünün olmadığını yayınlamaya başlar. SSCB böyle eleştirilerden uzak durmak için anayasanın 52. maddesinde SSCB vatandaşlarının herhangi bir dine inanmaya ya da dine bağlı inançlara devam etmeye ve ateizm propagandasına ilişkin yasaya kefalet verir. Bu yasada dini inançlara bağlı düşmanlığa ve hor görmeye yol olmadığı belirtilerek "kilise devlet ve mektepten ayrı yer alır" başlığına yer verilir. Yasaya din adamları ve din görevlilerinin haklarını korumaya yönelik kurallar da eklenir. Bu kurallara göre din adamları tarafından kurallara uyararak gerçekleştirdikleri din faaliyetlerine başkaları tarafından müdahale edilirse cezaya çekilir. Bunun dışında din görevlilerine ve din adamlarına karşı baskı ve ayırım yapılmayacaktır. Kısaca ifade edecek olursak bu yasada din özgürlüğü yer

¹⁷⁷ Keldibek kızı Nuriza, a.g.t., s. 32.

¹⁷⁸ a.g.t., s. 33.

alıyordu. Fakat uygulamaya gelince ateizm propagandası, din mensuplarına, özellikle Müslümanlara karşı işkenceler daha güçlü bir şekilde artmıştır.¹⁷⁹

SSCB anayasasında dine ve din görevlilerine olan sınırlar dışında bilimsel ateizme bağlı bir sürü kararlar alınır. V.İ. Lenin'in "...*Kaybolsun din, yaşasın ateizm. Ateizm düşüncelerini yayılmak, Sovyet Sosyal Cumhuriyetler Birliğinin başlıca siyasetidir*"¹⁸⁰ diye ifade ettiği gibi ateizmi tamamen yayılmak SSCB'nin başta gelen siyaseti olduğu için ateizm işlerini yasallaştırma işleri oldukça aktif şekilde devam etmiştir.

3.3.1 SSCB Döneminde Sözlü Kırgız Kültüründe İslâm

Sözlü tarih kaynaklarına göre, sosyalist Kırgızistan'da uygulanan adetler ve dini adetler arasında namaz kılma, oruç tutma, din bayramlarının kutlanması, kurban kesme adetleri Sovyet döneminden önce görülmüştür. Geçmişte hayvancılıkla uğraşan Kırgızların göçebelik hayatı uzun zaman devam etmiştir. Dolayısıyla folklor, Kırgız kültüründe günümüze kadar değerini kaybetmemiştir. İslâm'ı benimsedikten sonra da dinsel düşüncelerini sözlü olarak nesilden nesile aktarmışlardır. Sözlü edebiyatın ünlü isimleri Caysan İrçı (VIII-IX.yy), Ket Buka (XIII. yüzyılın ünlü ismi), Toktogul İrçı (XIX. yüzyılın şairi), Asan Kaygı (XIV. yüzyılın şairi), Sançı Sınçı (XVI-XVII.yy) gibi şairler halka İslâm'ı anlatmaya çalışmıştır.¹⁸¹ Bu şairlerin eserlerinin hepsi günümüze kadar ulaşmasa da elimizde olan kaynaklardan onların kendi devrinde yaşadığı yaşam tarzı ve bakış açısı nasıl olduğu anlaşılır.¹⁸² Kırgızların din algılayışı sözlü kültür üyelerinden kalan atasözü, koşuk, hikaye, masal ve destanlarda yer alır. Örf, adet ve geleneklerde de dini inancın izleri bulunur. Dini konuların yer aldığı edebiyatlar genelde üç bölüme ayrılır: 1. İnançla ilgili konular. 2. İbadetle ilgili konular. 3. Ahlâkla ilgili konular.

Maturidi'nin Hanefi mezhebi ilkeleri doğrultusunda dini inanca devam etme konuları Kırgız atasözlerinde yer alır: "Kaytalangandan kelme buzulbayt, kayra ıkılasın artat"¹⁸³ (Tekrardan kelime-i şehadet bozulmaz dikkatin daha da artar.) Kırgız Türkçesinde "kelme" kelimesi "tahvid kelmesi" veya "şehadet kelmesi" için kullanılır. Bunun dışında

¹⁷⁹ a.g.t., s.34.

¹⁸⁰ Mamatbek Mırzabaev, "Kırgızstanda Din Menen Mamleketin Baylanışı", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bilimsel Dergisi* 18/19, 2013, s. 170-171.

¹⁸¹ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 202.

¹⁸² Abdilaziz Kalberdiev, "Kırgızdardın Düynö Taanımında Allah Tüşünügü", *Türkiye Diyanet Vakfı ve Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Bilimsel Eserleri* 1, Oş 2013, s. 52.

¹⁸³ Erkayım Şaripova, *Kırgız Fİlosofiyanın Başattarı*, Oş 2000, s. 77.

“Erdik bilekte emes, cüröktö”¹⁸⁴ (“Erlük bilekte değil yürekte”). Bir önceki atasözünde kelime-i şehadet getirmek her şeyden üstün olduğu anlaşılır. Dine yakından bağlı olan Kırgızlar, müslüman olarak ahirette olmayı isterler. Bunun örneklerini koşuklarda (ağıt) rastlamak mümkün. Örneğin babası vefat edenin üzüntüsü:

“Akıret ketken han atam, (Ahrete giden han babam,)

Coldoşuñ bolsun ıymanıñ” (Yoldaşın olsun imanın) şeklinde verilir.¹⁸⁵

İbadet ile ilgili atasözleri temizlik, dua, namaz, oruç, zekât, hacca gitmek, Cihad kılmak gibi başlıklar altında toplanır. İslâm kurallarının başında temizlik gelmekte. Bununla ilgili “Tazalık-ömür bulağı” (Temizlik, ömür kaynağı) şeklinde atasözü geçer. “Ölüm ve ölümden sonra” şiiri temiz olmaya çağırır:

“Azan aytıp dayar bol, (Ezan okunup durur bol.)

Akırı pende ölösüñ, (sonunda sen de ölüyorsun)

Daarat alıp taza bol, (Taharet alıp tazele bol)

Dagı pende ölösüñ. (Dahi sen de ölüyorsun)

Sen ıymanga cakın bol, (Sen imanca yakın ol)

Bir Allaga makul bol.” (Bir Allah’a Makul ol)¹⁸⁶

Manas destanında cemaat olarak Kırgızların namaz kıldıkları şöyle tasvir edilir:

“Ordunan turup baarisı, (Yerinden kalkıp herkes)

Kırka tura kalganı (Dizilmeye başladı)

Kolu cetip kulakka (Ellerini kulaklarına doğru çektiler)

Kolun boorgo alganı”¹⁸⁷ (sonra ellerini göğüslerine aldılar).

Şair Kalıgul Bay uulu oruç tutmayan kimselere karşı kendi şiirinde:

“Koco-Moldo colugup, (Hoca-molla birleşip)

¹⁸⁴ Şarşeke Usupbekov, *Kırgız Makal-Lakaptarı*, Frunze 1982, s. 42.

¹⁸⁵ Sonor Egemberdiev, *Koşoktor*, Bişkek 1998, s. 88.

¹⁸⁶ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 233.

¹⁸⁷ Manas. S. Orozbekovdun varyantı. I.s. 324-325.

Din kıskargan bir zaman. (Dinin kısaldığı bir zamandayız)

Orozo-Namaz okubay, (Oruç, namazdan uzak kalarak)

Din kıskargan bir zaman”¹⁸⁸ (Dinin azaldığı bir zamandayız).

Din yolundaki insan adım atarken ahlâkı da unutmaz. Kırgızlar arasında İslâm'ın yayılmasıyla ahlâkî değerler de yayılmaya başlar. Ahlâkî değerler insanı eğitmekte büyük rol oynamıştır. Halk arasında ahlâkla alakalı atasözleri geçer:

“Adam körkü-adep. (İnsanın görkü edeptir)

Adepsizden alıs kaç, (Edepsizden uzaklaş)

Adeptüü-alkış alat, (Edepli alkışlanır)

Adepsiz kargış alat” (Edepsiz kargışlanır).¹⁸⁹

Rus İmparatorluğu devrinde yaşanan zorluklardan derin etkilenen dönemin şairleri, Ruslara olan ters görüşlerini kendi eserlerinde yansıtır. Devrimden sonra Komünizmin gelişmesiyle Rusların toplumda derecesini indirmemek için Sovyet Hükümeti dönemin şairlerini hainler olarak görmüş ve onların eserlerinin halk arasında okunması yasaklanmıştır.¹⁹⁰ XIX. yüzyılın demokrat şairleri olarak bilinen Toktogul Satılğanov (1864-1933), Togolok Moldo (Bayımbet Abdırahmanov: 1860-1942), ve Barpı Alıkulov (1884-1949) insan haklarının çiğnenmesine karşı çıktılar. Onlar sosyal ortamdaki hiyerarşinin üst kısmında oturanların yerli halka gösterdiği kötü davranışlarıyla uğraşırken din görevlilerini de kınadılar. Çünkü din görevlileri bazen kendi isteklerini yerine getirmek için yerli halkın dini inançlarıyla oynamış, onlara çeşitli eziyetler çektirmiş, bazen de Allah kavramıyla onları korkutarak kandırmaya çalışmışlardır.¹⁹¹ Demokrat şairler, halk düşünürü olarak adlandırılır ve onların kendine özgü felsefi dünya tanımı vardır. Bunun hakkında yazar Cengiz Aytmatov: “...felsefi diyince, bazılarımız onu bir bilim dalı dışında kitapta yazılan özlü sözler ve tezler olarak görüyoruz. Bu da bilimsel acıdan bir felsefi olarak sayılır. Fakat, hayatın, halkın, yurdun ve tarihin kendine özgü bir felsefesi vardır. Ancak felsefeyi kendi düşüncelerine sığdırıp

¹⁸⁸ Kalıgul Bay uulu. Maselder. Ala-Too. Haz.Kcusupov. Frunze:1989. s.10-74.

¹⁸⁹ Ali Cusubaliev, a.g.e., s. 244.

¹⁹⁰ Abdilaziz Kalberdiev, a.g.e., s. 62.

¹⁹¹ a.g.e., s. 75.

başkalarına şiir şeklinde aktarabilen kişiler bu en iyi konuşmacılardır. Her şair bir felsefecidir” der.¹⁹²

Sovyet Rejimi dini her ne kadar kısıtlasa da dini basın-yayın gizlice devam ediyordu. Halk arasında gizlice dini gelenekler yerine getiriliyordu. Dine olan kısıtlamalar 1980'lere kadar devam etti. 1985'te yönetim değişikleri sonucunda iktidara gelen Mihail Sergeeviç Gorbaçev ile din politikası da değişikliğe uğradı. Onun "Glasnost" (açıklık) ve "Perestroyka" (yeniden yapılanma) politikasıyla dine karşı ilgi duyma ve eski değerler karşı önem verme hareketi başladı. Gorbaçov'un dine olan görüşü doğrultusunda 1 Ekim, 1990 tarihinde 1689-1 sayılı "İnanç Özgürlüğü ve Din Kurumları ile İlgili" kanun yürürlüğe girdi.¹⁹³ Böylece Müslümanlar arasında özgür din hayatı canlanmaya başladı.

Genel olarak ifade etmek gerekirse yaklaşık yetmiş yıllık Sovyet tarihi boyunca din ve ateizm sürekli mücadele içerisinde olmuştur. Bu mücadeleler Sovyet rejiminin merkezinden Orta Asya cumhuriyetlerine kadar sürdürülmüştür. Sözlü tarih çalışmalarından Sovyet Kırgızistan'daki dinle ilgili yaşanan sorunlarla, günlük hayatta yaşanan İslâmî geleneklerle, o zamandaki düşüncelerle, iktidar tarafından uygulanan siyasi baskıları gibi buna benzer konularla karşılaşabiliriz. Böylece Sovyet iktidarı dine hem ideolojik olarak hem eğitim açısından karşı çıkarak Sovyet insanı yaratmaya çalışsa da Orta Asya halkı dinle olan bağı koparmadı.

¹⁹² Ismanalı Musakov, *Kırgız Elinin Filozofiyalık Oylomunun Tarihıy Dinamikası*, Bişkek 2004, s. 171.

¹⁹³ Iusubov Elvin, a.g.t., s. 37.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ'NDE KIRGIZ DİN KÜLTÜRÜ

4.1 Günümüz Kırgızistan'da Dini Durum ve İslâm

1985 yılında SSCB'nin "reform" politikasıyla dine olan görüş değişti. Bu sırada SSCB'de hüküm süren ateizm politikası dinî sorunları demokratik yol ile çözüm politikasına değiştirir. 1990'da M.S. Gorbaçev'un SSCB'de "Din Özgürlüğü ve Din Kurumları" kanunu kabul etmesiyle devlet ile din arasındaki çatışma resmi olarak sonlandırıldı. Günümüz Kırgızistan'daki başlıca dinler olarak Suni İslâm ve Hristiyan Ortodoks dini sayılır. Ortodoks dininin Kırgızistan'da hızla yayılmasının nedeni Rus işgali zamanında Kırgızistan'a göç eden Rusların etkisiyle olmuştur. SSCB zamanında İslâm ve Ortodoks dinleri Komünist Marksizm, Leninci ideoloji ile ateizm yarışırken baskı altına alınsa da esasen kaybolmamıştır. Kırgızistan'daki dinlerin canlanması ve gelişmesi reform sürecinde (1985-1990 yılları aralığı) başladı. SSCB'nin dağılmasıyla birçok Orta Asya ülkesi bağımsızlığını kazandı ve din alanında birtakım ilerlemeler meydana geldi. Kırgız toplumunda demokratikleşme sürecinin gelişmesi, vatandaşlara inanç özgürlüğünün verilmesi, Marksist-Lenin ideolojisinin kaybolması Kırgızistan'da yeni dinlerin, çeşitli mezheplerin gelmesini sağladı. Bunun neticesinde Kırgız toplumunun manevi çevresi, geleneksel, etnik-din durumu birtakım değişikliklere uğradı. Kırgız Cumhuriyetinde 1990 yılında başlayan demokratikleşme kanunu din durumunu tamamen değiştirdi.¹⁹⁴ Kırgızistan bağımsızlığın hemen arkasından her alanda reform yaparak demokratik uygulamalara başladı. Baskı altına alınan din alanı bağımsızlıkla birlikte özgürlüğe kavuşmuş oldu. 1991'de "Din Özgürlüğü ve Din Kurumları" kanununun kabul edilmesi, Kırgız Cumhuriyetinin Anayasasında din özgürlüğü hakkında maddelerin olması ve başka din alanına karşı yeni kanunların gerçekleşmesi ülkede İslâm dininin hızla yayılmasına yol açtı. Bağımsızlığın ilk yıllarında bile ülkede 30'dan fazla cami ve Umar İbn Hattap adında 1 medrese bulunmaktaydı. Bu medrese sonradan İslâm Enstitüsü, 2003'te İslâm Üniversitesi olarak adlandırıldı.¹⁹⁵ Bağımsızlıktan sonra toplumun mezhebi yapısı gelişerek dini yapılar da genişledi.

¹⁹⁴ A.Dzhumanaliev, *Kırgızistanın Tarihi*, c. III, Bişkek 2016, s. 595.

¹⁹⁵ T.Kozukulov, "Osnovnye Prinsipi Vzaimootnoşeniya Religii İ Gosudarstvo V Kırgızstane", *Molodoy Uçeny* 10/114, 2016, s. 1129-1132.

Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede bulunan cami sayısı 30 civarındayken günümüzde KC Devlet Din Komisyonu tarafından kayıt yapılan 2814 din kurumu çalışmakta. Bu kurum içinde 2420'si İslâm, 380 Hristiyan, 1 Yahudi, 1 Budizm, 12 Bahai inancına sahiptir.¹⁹⁶

Eğitim, hayır ve din tesislerini kurma konularıyla ilgilenen 68 kayıtlı Müslüman merkezi, vakıflar, kurumlar bulunmakta. İslâmî resmi olmayan kurumlar ve hareketler dışında tüm din kurumları, merkezler, vakıflar Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi bünyesinde çalışmakta. İslâm'ın gelişmesiyle ülkenin toplumsal-siyasi alanına da yenilikler geldi. Kırgızistan ile Müslüman ülkeler arasında dış bağlantıların oluşması, ülkenin Uluslararası İslâmî Kurumlara üye olması, Müslümanlara Hac ziyareti imkanlarının sağlanması, müslüman toplumunda bir sürü kurumların oluşturulması ve onların özgürce çalışması, İslâmî eğitim sisteminin düzene girmesi, basın yayınların, basımevlerinin çoğalması İslâm'ın etkisini daha da çoğalttı. Camiler, İslâmî merkezler, medeni tesisleri çoğaldı, helal üretimin altyapısı gelişmeye başladı. Din eğitimi merkezlerinin yanı sıra ülkenin her köşesinde yeni İslâmî okullar açıldı. Örneğin 1998 yılında Çüy bölgesinde bulunan Ken-Bulun köyünde "Alim" din okulu, Oş bölgesine bağlı Furkat köyünde "Abdicapar" din okulu, 2002 yılında Bişkek şehrinde "Rasul Akram", Tokmok şehrinde "Lukman Al-Hakim", Taş Kömür şehrinde "Amir Hamzan" enstitüleri açılır. Bu okulların arasından Kara-Balta şehrindeki İslâm enstitüsü talebelerin çok olmasıyla farklılık göstermekte.¹⁹⁷

Müslümanların özel hayatında din şartlarına uyum aktif şekilde görülmekte. Bununla birlikte ülkedeki Müslümanlar İslâm dinini, sosyalleşmenin temel kaynağı olarak görmekte. 1993'te kabul edilen yasa ve bunun 2007 yılındaki referandumla değiştirilmiş olan yeni şekli, din-devlet ilişkilerinde laiklik anlayışını getirdi. Dinsel gelişmeler anayasada din özgürlüğünün olmasıyla birlikte gerçekleşmeye başladı. Bu gelişmeleri takip etmek ve devletin din politikasını yürütmek üzere 4 Mart 1996 tarihinde Devlet Başkanına bağlı olarak KC Devlet Din Komisyonu kuruldu. Din alanında kabul edilen yasal kararlar ve dine verilen özgürlük Kırgızistan'a dışarıdan din kurumlarının gelmesine ve onların yayılmasına neden oldu. Ortaya çıkan dinsel sorunlara göz atalım.

¹⁹⁶ KC Devlet Din Komisyonu, <http://religion.gov.kg/>.

¹⁹⁷ A.g.e., s. 599.

Dış ülkelerden gelen misyonerlerin aktif çalışmaları, dış ülkelerin din kurumları tarafından gelen ideolojik ve finansal destek sayesinde gerçekleşmiştir. Din kurumlarının çoğu kendi işlerini gizli tutarak hayır, yardım kurumu olarak din faaliyetlerini gerçekleştirdikleri malum.¹⁹⁸ Din alanındaki değişiklikler neticesinde bağımsızlıktan sonra ülkedeki sosyal-ekonomik durumun zayıflaması, resmi ideolojinin olmaması farklı din kurumlarının sayısının gün geçtikçe artmasına yol açmıştır.

Ülkede artan din kuruluşlarını kontrol etmek amacıyla 31 Aralık 2008 tarihinde “KC Dine Mensubiyet ve Dini Gruplar Özgürlüğü Kanunu” çıkarıldı. Bu kanununun görevi olarak din kuruluşlarını kayıt altına almak ve denetlemektir.¹⁹⁹

Kırgızistan’ın kuzey kısmında ise Ortodoks dininde olanlar daha çoktur. Kırgızistan demokratikleşme yoluyla din ilkeleri doğrultusunda olmayan laiklik toplumu kurmaya çalışan bir ülke olarak ülkede “Adam Ukugunun Bütkül Düynölük Deklorasiyası” (İnsan Hakları evrensel Bildirisi) 1948, “Demokratiyalık İnstituttar Cana Adam Ukugu Boyunça Byuro” (Demokrasi Enstitüle ve İnsan Hakları Bürosu) gibi uluslararası insan haklarını koruma kurumlarının ilkelerine uyum ve inanç özgürlüğü sağlayan imkanlar oluşturulmakta. Araştırmacılar Kırgızistan’ı bağımsızlığı kazanmasının ilk on yılını “Dinlerin Altın Devri” olarak belirlemiştir. Çünkü bağımsızlığın hemen arkasından ülkede çeşitli dinlerin, mezheplerin, dini kurumların akım gibi gelmesine ve onların faaliyet göstermesine imkânlar sunuldu. Örneğin ülkede 1991 yılına kadar 5-6 dine ait görevliler bulunmaktaydı. Bunların sayısı 2015 yılında 33’e ulaşmıştır. 1991 yılında kadar Ortodoks dinine bağlı 25 Ortodoks kilisesi ve sayılı rakamda ibadet yerleri bulunmaktaydı. 2015 yılında Ortodokslara ait 49 kilise, 1 kadınlar manastırı, 16 dini eğitim merkezi bulunmaktaydı. Bunun dışında 2016 yılına göre 4 Katolikli, 50 Baptistli, 20 Lyuteranlı, 56 ellinciler, 43 Harizmatik, 41 İegova üyeleri ve 18 başka Hristiyan kurumu, 1 Budist, 16 Protestan misyon, 1 Yahudi Toplumu, 12 Bahai inancının üyesi olarak toplam 378 kurum bulunmakta.²⁰⁰ Dini kurumların ve tesislerin 30 kat çoğalması, 34 çeşitli dini akımların yaşamasına yol açtı. Kırgız Cumhuriyetinde en geniş yayılan İslâm dinine ait 2016 yılına göre 2640 cami (2014’ü kayıtlı), 2014 yılına göre 68 Müslüman merkezi, vakıflar olup onlar birtakım faaliyetler yürütmekte. Müslümanlara ait ibadethanelerin çoğalması Türkiye, Pakistan, İran, Arap ülkeleri

¹⁹⁸ KC Devlet Din Komisyonu, <http://religion.gov.kg/>.

¹⁹⁹ Suat Cebeci, a.g.e., s. 108.

²⁰⁰ A.g.e., s. 598.

(Arabistan, Mısır, Kuveyt vd.) gibi yabancı din kurumlarını, eylemcilerin ve yerel iş adamlarının desteğiyle gerçekleştirmektedir. 2010 yılından sonra ülke içindeki Müslümanlar arasında ırk ayrımcılığı başladı. 2015 yılında resmi olmayan camilerin sayısı 500'den fazlaydı. Bunun gibi karışıklıklar sonucunda ibadethaneler, "Kırgız camileri", "Özbek camileri", "Dungan camileri" olarak ayrılmaya başlamıştır.

KC Din Komisyonunun verilerine göre, 2013 yılında yapılan sosyal araştırmalarda dinden haberi olmayan gençlerin sayısı fazla olduğu belirtilmiştir. Bu görünüş, toplumsal, siyasi sorunların çoğalmasına yol açabilir. Bunun dışında okullarda her sene dini kıyafetlere (başörtü) ilgili anlaşmazlıklar gerçekleşmektedir. Siyasetçilerin oy toplama amacıyla din faaliyetlerine aktif katıldıkları olmuştur. Vatandaşların Suriye savaşına gönderildikleri de yaşanmıştır. 2015 yılında gerçekleşen toplantıda, 2014 senesindeki veriye göre 188 Kırgız vatandaşı savaşa gitmiştir. Bunların sayısı 2015'te 352'ye yükseldi. Ekstremizm ve terör örgütlerinin çoğalması toplumu şüphelendirmekte. Dış ülkeden gelen misyonerlerin ülke içindeki akım ve tarikatlarının çoğalması, devletin din alanını kontrol altına almasını daha da zorlaştırmakta.

Kırgızistan'ın din ile ilgili olan ilişkisi kanunla da belirtilmiştir: Kırgız SSC'nin aldığı 5 Mayıs, 1996'daki kararında "Halkın dine inanıp inanmadığına bakılarak iş yerine veya okullara kabul etmeme, iş yerinden ya da okuldan çıkarma işleri, onların yasada yer alan imkân haklarından yararlanamaması ve onların haklarını sınırlandırılması cinai bir iş olarak sayıldığına" dair maddeler yer alır. Kırgızistan Cumhuriyeti bağımsız, üniter, demokratik bir cumhuriyettir ve laik hukuk devleti esasına göre kurulmuştur.²⁰¹

Herkes dini ve diğer inançları seçmekte özgürdür. (Kırgız Cumhuriyetinin anayasasının 32. tüzüğü)²⁰²

Kırgızistan'daki dinin durumu, 27 Haziran 2010 tarihinde kabul edilen kanun çerçevesinde anayasanın 1. tüzüğünün 7. maddesinde aşağıdaki gibi yer almaktadır:

1. Ülkede hiçbir din devlet dini veya zorunlu din olarak yer alamaz;
2. Din ve tüm kültürler devletten ayrı yer almaktadır;

²⁰¹ Alper Güner, Atilla Özer, *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, Ankara 1999, s. 385.

²⁰² A.A. Akunov, *Sayasat Taanuu*, Bişkek 2014, s. 33.

3. Devlet organlarının faaliyetlerine din kurumlarının ve din görevlilerinin karışması yasaktır.²⁰³

Vatandaşların hakları ve özgürlükleri anayasasının 2. tüzüğünün insan hakları ve özgürlükleri bölümünün 32. maddesinde yer verilmiştir:

1. Herkes, vicdan ve dini inanç özgürlüğüne sahiptir;
2. Her vatandaş bireysel olarak veya başkalarıyla birlikte dini inanç özgürlüğüne ya da hiçbir dini tutmama hakkına sahiptir;
3. Kimse dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.²⁰⁴

İnanç özgürlüğüne sahip olan herkes din kurumlarının, mezheplerin üyesi olma ve din kurumlarından eğitim alma, din basınlarını yayınlama ve onları dağıtma imkanına sahip. Bunun dışında bireylere yeni bir din kurumunu düzenleme özgürlüğü de verilmiştir. Kırgız Cumhuriyeti dine bağlı olmayan bir devlet (Kırgız Cumhuriyetinin Anayasasının 1. tüzüğü)²⁰⁵ olduğu için camiler, hukuki ve kanuni yasaları belirlemede ve devlet organlarının yaptığı işlere karışamaz. Din, devlet kurumları veya hastaneler gibi devlet organının bir parçası olarak da sayılmaz. Devlet ise kanun çerçevesinde din kurumlarına bağlı tüzüğü, ödenecek olan vergiyi belirler ve yasa dışı hareket eden din kurumlarının faaliyetlerini yasaklama işleriyle ilgilenir. Fakat onların dini hukuklarını çiğneyemez. Din kurumlarının üyeleri ve din mensupları Kırgız Cumhuriyetinin vatandaşı olarak sayılmakta. Dolayısıyla onlar da başkaları gibi ülkenin siyasi hayatına vb. devlet seçimlerine katılabilirler.²⁰⁶ Ana okula kadar eğitim kurumlarında ve okullarda din eğitimi çocuğun ebeveynlerinin istekleriyle onaylanır. Toplum güvenliğini sağlamak amacıyla dini siyasi parti düzenlenemez. Kimse kendi çıkarları için din kurumlarından faydalanamaz. Kanuna göre, dini inançlar ve ilkeleri yapma sürecinde insan hakları ve özgürlükleri çiğnenmemeli, insan hayatına ve sağlığına zarar gelmemeli. Eğer din kurumları tarafından insan hayatı ve sağlığına zarar verecek derecede ve insan haklarının

²⁰³ Kırgız Cumhuriyetinin Anayasası (KC'nin 27 Haziran 2010 tarihinde kabul edilen kanun çerçevesinde) s. 8.

²⁰⁴ Kırgız Cumhuriyetinin Anayasası (KC'nin 27 Haziran 2010 tarihinde kabul edilen kanun çerçevesinde) s. 19.

²⁰⁵ A.g.k., s. 5.

²⁰⁶ A.A.Akunov, a.g.e., s. 34.

çiğnenmesine karşın faaliyetlerde bulunulursa devlet tarafından cezaya sorgulanacaktır.²⁰⁷

Ülkede gün geçtikçe Müslüman sayısı çoğalmakta. Bağımsızlığın ilk yıllarında Ortodoks dininde olanların sayısı çoktu. Bunun nedeni ülkede Rus dilli insanların çok olmasıydı. 1989 yılında Kırgızistan'da yaşayan Rusların sayısı 916558, kalan halkın %21,5'ini Ukraynalılar (10827-%2,15), Beyaz Rusyalılar (9187-%0,2) oluşturuyordu. 2016 yılına göre ülkede yaşayan Rusların sayısı 36058 (%6), Ukraynalılar (12691-%0,2), Beyaz Rusyalılar ise 944'tü. Ortodoks dininde olanların azalmasının nedeni onların Hristiyanlığın başka akımlarına geçmesiyle alakalı. Ülkedeki dinin durumu, tarihi, kültürel, sosyoekonomik ve etno-demografik faktörlerin bir kompleksi temelinde şekillenmiştir. Kırgızistan dinsel çeşitliliğe sahip bölge açısından 3 bölgeye ayrılmaktadır. Bişkek şehri ve Çüy bölgesinde Ortodoksların sayısı Müslümanlarla neredeyse eşit oranda. İkincisi olarak güney bölge sayılır (Isık-Göl, Narın, Talas bölgeleri). Burada İslâm diniyle birlikte yerli kültürler ve inançlar yaşamakta (Şamanizm). Üçüncü bölge olarak güney kısım sayılır (Oş, Calal-Abad, Batken). Burada müslüman Kırgızlar yoğun bir şekilde Özbek Kırgızlarıyla karışık olarak yaşamaktadırlar.²⁰⁸ Ülkede halkın %75'i Müslüman olarak sayılmakta. Onların arasından %71'i Kırgızlar, %14,4'ü Özbekler, %5'ini de Uygurlar, Dunganlar, Kazaklar, Tacikler, oluşturmaktadır.²⁰⁹ Güney bölge, Müslüman halkının yoğun olmasıyla ve başka dinde olanların az olmasıyla farklılık göstermekte. Oş, Özgön, Calal-Abad şehrinde yer alan din yapıları, Safed Bulan'daki Şah Fazıl'ın kubbesi gibi yapılar ve mezarlıklar yer almıştır. 2016 yılına göre Kırgızistan'da camilerin çoğu % 64'ü güney bölgede yer alır. Örneğin Oş şehrinde 724 cami, Calal-Abad'da 526, Batken şehrinde 281 cami bulunmaktadır.²¹⁰

Kırgızistan'da devlet işleri ile dinin birbirinden ayrı olması nedeniyle halen din işlerini organize edip yürüten bir devlet kurumu yoktur. Hristiyan nüfusunun din temsilcisi Rusya Ortodoksluğu Kilisesinin Bişkek Episkoposluğu'dur. Hristiyanlık, Kırgızistan'da İslâm'ın yayılmasından sonra zayıflamaya başladı. İlk XIX. yüzyılda Orta Asya'nın Rus İmparatorluğuyla birleştikten sonra gelen Slavlar arasında dinin kurumsallaşmasını düzenlemek amacıyla Rus Ortodoks Kilisesinin Türkistan Piskoposluğu oluşturulur. Kırgızistan'daki B. Elsin adındaki Rus-Slavyan

²⁰⁷ A.A.Akunov, a.g.e., s. 34.

²⁰⁸ A.S.Begalieva, D.A.Brusilovskiy, *Religioznyy Turizm Kırgızskoy Respubliki*, Bişkek 2011, s. 41.

²⁰⁹ A.S.Begalieva, D.A.Brusilovskiy, a.g.e., s. 41.

²¹⁰ A.Dzhumanaliev, a.g.e., s. 596.

Üniversitesinin profesörü E.Ozmitel'in araştırmaları sonucunda ilk Ortodoks Kilise Toplumu 1860-1870 yıllar aralığında Çüy ve Isık-Göl bölgelerinde, Karakol'da, Tüp'te Belovodskiy'de, Pişpek'de oluşturulur. İbadetler ve gelenekler ilk başta ev ve çadırlarda yapılıyordu. 1880'den sonra ilk Ortodoks Tapınakları kurulmaya başlar. Tapınakların çoğu XIX. yüzyıldaki şiddetli depremde bozulmuştur. Sonra sağlam ve güzel yeni tapınaklar kurulmaya başlar. Böylece XIX-XX. yüzyıl aralığında Kırgızistan bölgesinde çok sayıda yeni kiliseler kuruldu.²¹¹

Kırgızistan'da Müslümanların temsilcisi olarak "Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresi" (Muftiyat) adlı özel kurum sayılmakta. Günümüzde ülkede dini hareketler 31 Aralık 2008 tarihinde kabul edilen "İnanç Özgürlüğü" kanunu çerçevesinde gerçekleşmekte. Kırgızistan'da yaşayan halkın büyük kısmı İslâm dinini tuttuğu için ülkedeki Müslüman toplumu çok sayıdaki topluluğu içine alır. Ülkedeki faaliyet gösteren din kurumları KMDİ ve onun kadrolarını içeren resmi din memurları olarak belirlenir. Onlar eğitim merkezleri (medreseler, enstitüler, ilahiyat fakülteleri); Toplumsal kurumlar, vakıflar, dış ülkeden gelen ve yerel yardım kurumları.

Günümüzde ülkenin din alanında birtakım ilerlemelerin olduğunu söyleyebiliriz. Din alanında yeni siyasi kavram ve fikir belirlemek için hazırlıklar başladı. 24 Aralık 2019 tarihinde Din Komisyonu tarafından konferans düzenlendi. Bu konferansta yeni konuların belgeselleşmesine ilişkin birtakım meseleler ele alındı. Bunun dışında başkentte "Dünya Dinleri Ortodoks ve İslâm", "Kırgızistan'da Dini Diyalog" konulu oturumların gerçekleşmesi Kırgız toplumunda dini ilerlemenin olduğundan haver verir. Fakat devletin din siyaseti halk tarafında farklı görüşlerle belirlenir. Örneğin halkın bir kısmı devlet tarafından din alanına desteğin gerekli olmadığını fakat inanç özgürlüğü'nün olması gerektiğini iddia eder. Diğer kısmı ise Kırgızistan daha genç bir ülke olduğun için ülke içinde birden fazla dinin olması yani geleneksel olmayan dinlerin misyonerlik faaliyetleri, kültürel birliğin sızramasına ve kaybolmasına neden olacağını dile getirir. Bir diğer görüşlerden biri devlet tarafından radikalleşme ve türlü ideolojik genişlemelerin yayılmasını önlemeye yönelik sıkı kontrol işlerinin yürütülmesi lazım. Bunun dışında devlet ile din alanı arasındaki sorunların nedenini birkaç faktörler belirleyebiliriz: devletteki iç ve dış siyasi çatışmalar, devlet ile din arasında sağlam ilişkinin olmaması,

²¹¹ E.E.Ozmitel, *Serkov i Revolyutsiya: Pravoslavie v Kirgizii i Sredney Azii v Pervie Godı Sovetskoy Vlasti*, Bişkek 2012, s. 46.

güncel istatistik bilgilerin yeterli olmaması, toplumda dinsel konulara kısıtlamaların olması, devlet ile din arasında belirlenen net paradigmanın olmaması.²¹²

Bunu gibi sorunlar ve din konularında karışıklıkların devlet tarafından fazla dikkate alınmaması radikalizmin güçlenmesi, ekstremizm kurumlarının çoğalmasına yol açmaktadır.

4.2 Din Kurumları ve Devlet

4.2.1 Kırgızistan'da ve Anayasada Din-Devlet İlişkisi

Din-devlet ilişkisi alanında son zamanlarda da Kırgız Devleti birtakım yeniliklerde bulunmaya eski bazı yapılanmaları değiştirmeye çaba göstermektedir. Fakat henüz tam uygun bir model bulunamamıştır. Malum olduğu üzere din kurumları aynı zamanda toplumsal bir kurum olarak çok önemli işlevlere sahiptir. Bu işlevler aynı zamanda devletin din kurumları ile ilişkisi, devletin nasıl bir devlet olduğu ve hangi rejim ve sisteme bağlı olduğu konusuyla da yakından ilgilidir. İnsan hakları öncelenerek ve temellendirilerek bağımsız Kırgız Devleti demokratik yollarla ilerleyeceğini ilan etmiştir. Devletin siyasi yönetiminde dini meselelere karşı demokratik çözüm yollarını benimseyen anlayış hâkim olmaya başlamıştır. Her bir vatandaşın din ve inanç özgürlüğü hakkına sahip olduğu olgusu benimsenmiştir. Daha önceki yasakların ve kısıtlamaların kaldırılması din kurumlarının artmasını sağladı. Önceleri dine ve din kurumlarına olan resmi bakış açısı, yani toplumun gerilemesine sebep olan kısıtlamalar kaldırıldıktan sonra toplumun tarihî kültürel olguları tekrar değer kazanmaya başladı. Yeni dinî durumun yapılanması çok yönlü din kurumlarının gelişmesine ve özgürleşmesine imkân sağladı. Kendi inançlarını ve görüşlerini serbest ifade edebilme açısından toplumun demokratikleşmesi, vatandaşlara yeni kapılar açtı. Devlet tarafından vatandaşların kendi dinî ihtiyaçlarını istediği gibi karşılaması garanti altına alınmıştır. Aynı zamanda dinler arasında ilişkiler de sağlanmıştır.²¹³

Egemenlikten hemen sonra 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilen Anayasanın 2. Tüzüğü'nün 3. maddesinde "Din ve devlet işleri birbirinden ayrı olarak gösterilmiştir."²¹⁴ Anayasanın 4. Maddesinde din kurumları din görevlileri devlet işlerine karışamaz şeklinde yer alır.²¹⁵ Yukarıdaki bölümlerde bahsedildiği gibi devlet vatandaşları din

²¹² Kırgızstanda Din Tutuu Erkindigi, www.cabar.asia

²¹³ Timur Kozukulov, "Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti", *Akademik Hassasiyetler*, 2017, s. 90.

²¹⁴ Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası (5 Mayıs 1995 tarihinde kabul edilen kanun çerçevesinde) s. 8.

²¹⁵ A.g.k., s. 8.

inançlarını özgürce yerine getirme haklarına sahiptir. Kırgızistan'da devlet, anayasaya aykırılık görmediği sürece din işlerine karışamaz. Bir din mensubunun başka bir din mensubunu müdahale etmesine de izin verilmez. Din siyasete, anayasada belirtilen şartlarla uymak kaydıyla karışabilir, bunun ötesine geçemez.²¹⁶ Din ile ilgili faaliyetler devletten ayrı kurumlarca yürütülmektedir. Devletin eğitim Bakanlığı bünyesindeki okullarda din eğitimi yer almaz. Sadece ilk ve ortaöğretimde dini bilgilerden yararlanan Adap dersi programı yer alır.

4.3 Anayasada Yer Alan Dini Kararlar

4.3.1. 1991 yılı “İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar” Kanunu

“Bu yasa, Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlarının dinî inançlarla olan ilişkisini tespit etmeye ve dini ayinlerin yerine getirilmesine karşı tutumlarını belirleme ve ifade etme haklarının yanı sıra sosyal adalet ve eşitlik hakların korunmasına garanti eder. Dine karşı tutumlar ne olursa olsun vatandaşların istekleri ve din kurumlarına bağlı faaliyetlere bağlı ilişkileri düzenler.” (16 Aralık 1991, N:656-XII, 1.madde.)²¹⁷

1991’de kabul edilen “İnanç Özgürlüğü Kanunu” aşağıdaki gibi bölüm ve maddelerden oluşmakta.

6 bölüm 23 maddeden oluşur:

1. Bölüm: Genel ilkelerden- toplam 6 maddeden oluşmaktadır;
2. Bölüm: Dini teşkilatların kurulması- toplam 4 maddeden oluşmaktadır;
3. Bölüm: Dini teşkilatların mülkiyet durumları – toplam 4 maddeden oluşmaktadır;
4. Bölüm: Dini teşkilatların ve vatandaşların inanç özgürlüğü ile ilgili hakları- toplam 4 maddeden oluşmaktadır;
5. Bölüm: Dini teşkilatlarda ve onlara bağlı işletmelerde Çalışma faaliyetleri- toplam 2 maddeyi kapsamaktadır;
6. Bölüm: Devlet ve dini teşkilatlar- toplam 3 maddeden oluşmaktadır.

²¹⁶ Hüseyin Yılmaz, "Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1, 2007, s. 111.

²¹⁷ V.M.Ploskih, *Gosudarstvenno-Religioznie Otnoşeniya V Suverennom Kırgızstane (1991-2016)*, Bişkek 2017. s. 9.

Kırgızistan bağımsızlığı kazanmasının ilk günleri 16 Aralık 1991 tarihinde “Din İnanç Özgürlüğü ve Din Kurumları” kanuna laiklik ilkesi konulur. Görüldüğü gibi ülkede bağımsızlıktan sonra demokratikleşme yoluyla vatandaşlara din özgürlüğü verildi. Bu kanun ülkenin din alanında demokratik gelişmesini sağlamıştır. Vatandaşlar bu anayasa ile kendi inanç özgürlüklerini serbest bir şekilde ifade edebilmişlerdir. Bununla birlikte din kurumları ve dinlere yeni kapılar açılır. Bu görünüş geleneksel olmayan dinler tabirinin ortaya çıkmasına neden olur. Ülkede daha önce olmayan dinler ortaya çıkmaya başlar. Cumhurbaşkanı Askar Akaev ülkede açık ve sivil toplum kurumlarının kurulacağına dair açıklamada bulunduktan sonra din adı altında birçok şey ortaya çıktı. Askar Akaev Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra “Dini İnanç Özgürlüğü ve Din Kurumları” (Kırgız Cumhuriyetinin Din Kanunu 1991) kanununu çıkarttı. Yeniden bağımsızlığı kazanan ülkenin maddi yönden ekonomik desteğe ihtiyacı vardı. 1991’de çıkartılan kanunda ibadethaneleri ve kurumları açmak o kadar da zor değildi. 10 kişinin pasaport bilgileri ile Adliye’ye müracaat ediliyordu ve kanuna aykırı değilse onlara sertifika veriliyordu. Böylece dini cemaatler resmiyeti kazanmış olup, tüzük çerçevesinde faaliyet yapıyorlardı. Bu durumdan faydalanarak Hristiyanlığın Protestan mezhebi yayılmaya başladı. Din kurumları ve ibadet yerleri çoğaldı. Halkın hiç duymadığı ve ülke tarihinde olmayan dini inançlar oluştu. 1991 yılının başlarında köyden gelen bazı ailelerin çocukları yüksek tahsil yapmak için şehirde üniversitelerde okurken, misyonerlerin tuzağına düşerek, o dinin mensubu olmuşlardır. Oysa köy yerindeki insanlar kendi gelenek göreneklerine çok bağlı, dini ibadetler yapmasa bile, bilmese bile kendilerinin Müslüman olduklarını unutmamışlardı. Onlar, dinine sahip çıkan kimselerdi.²¹⁸ Bunun dışında din eğitimi sağlamak amacıyla din okulları açıldı. Karışık şekilde camiler açılır, standartlara uymayan şartlarda Kur’an, hadisler okutuluyordu.²¹⁹

4.3.2 2008 Yılındaki “Kırgızistan Cumhuriyeti’nde İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar ile ilgili” Kanun

Gün geçtikçe yerli ve yabancı din faaliyetlerinin çoğalmasından sorunlar daha da arttı. KC Devlet Din Komisyonu olmak üzere, din kurumları ile ve mezheplerle uzun süre devam eden görüşmelerin ve ortak çalışmaların sonucunda 31 Aralık 2008 yılında 282 sayılı yeni “Kırgızistan Cumhuriyeti’nde İnanç Özgürlüğü ve Din Kurumları ile ilgili”

²¹⁸ Timur Kozukulov, a.g.m., s. 94.

²¹⁹ PolitKlinika, Diniy Bilimdi Cöngö Saluuçu Cobonun Tagdırı Kanday Bolot? <https://pk.kg/news/inner/14960>

kanunu kabul edildi. Ülkedeki din organizasyonlarını desteklemek amacıyla gelen yurtdışından gelen finansal akışları kontrol etmek için ve din alanında sert düzenlemelerin yapılması amacıyla düzenlenen bu kanun 6 bölüm 30 maddeden oluşmaktaydı:

1.Bölüm: Genel ilkeler- toplam 7 maddeden oluşmakta;

2.Bölüm: Kırgız Cumhuriyetinde dini teşkilatların ve yabancı dini kurumların temsilciliklerinin kurulması- toplam 7 maddeden oluşmakta;

3.Bölüm: Yabancı dini teşkilatların ve din eğitimi kurumlarının mülkiyet durumları- 5 maddeyi kapsamakta;

4.Bölüm: Dini Teşkilatların, Misyonların ve din eğitimi müesseselerinin hakları ve faaliyet şartları- toplam 6 maddeden oluşmaktadır;

5.Bölüm: Kanun normlarını gerçekleştirmenin hukuki dayanağı- toplam 4maddeyi kapsamakta;

6.Bölüm: Son ilkeler- toplam 1 madde.²²⁰ Bu kanuna göre din kuruluşlarının kayıt altına alınma şartları sıkılaştırılmıştır. Herkes inanç özgürlüğüne sahiptir. Yaşı on sekize dolmamış gençler din kurumlarına üye olamaz. Ülkedeki yabancı uyruklu insanlar din kurumlarına ait kuralları ihmal etmediği sürece yerli halk gibi inanç özgürlüğüne sahiptir. Dinler ve din kurumları eşit haklara sahiptir. Eğitim kurumlarında din okulları dışında din kurumları düzenlenemez. Devlet tarafından kaydolmayan dini kurumların faaliyet göstermesine izin verilmez. Dini etkinlikler göstermek amacıyla ve din kurumları için gelen yabancı uyruklular yani misyonerler ülke yasalarına tabidir. Devlet organlarının izni olmadan misyonerlerin faaliyet göstermesi yasaklanır. Dini örgütlerin medyada ve diğer basın yayınlarda din propagandasını yapma hakkı güvence altına alınmıştır.²²¹

4.4 Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Din Komisyonu

Kırgızistan'da kabul edilen dini kanunun Orta Asya devletlerinin kanununa göre daha zayıf olduğu söylenilebilir. Bunun nedeni olarak devletin, dini sosyo-politik yaşama katmak için doğru yön belirleyememe deneyimsizliği söylenilebilir.²²² Kırgızistan'da din ve vicdan özgürlüğü ile hakların korunması ve sağlanmasıyla birlikte din kurumlarının

²²⁰ Kırgız Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, <http://cbd.minjust.gov.kg/>, (22.05.2021).

²²¹ Kırgız Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, <http://cbd.minjust.gov.kg/>, (22.05.2021).

²²² T.Kozukulov, "Osnovnye Prinsipi Vzaimootnoşeniya Religii İ Gosudarstvo V Kırgızstane", *Moloday Uçeny* 10/114, 2016, s. 1129-1132.

kontrol edilmesi için KC Devlet Komisyonu kuruldu. Bu komisyon hükümete bağlı olarak hizmet yürütmekte. 13 Nisan 1996 yılından sonra din kurumlarının kontrolü Din İşleri Komisyonu aracılığıyla yürütülmeye başladı. Bu komisyon, tüm dini akımları, mezhepleri ve misyonerlik faaliyetlerini kontrol eden ve denetleyen bir mekanizmadır. Bunun yanında ülke genelinde yaklaşık 3000 caminin, yaklaşık 400 öğrencinin eğitim gördüğü bir İslâm Üniversitesi'nin, 8 İslâm Bilimleri Enstitüsü'nün ve 50'nin üzerinde medrese ile Kur'an kursunun kendisine bağlı olduğu ve Diyanet İşleri Başkanlığı olarak da nitelenebilecek Kırgızistan Müslümanları Başkarması (Muftiyat) da en önemli din kurumlarından biridir.²²³ Din İşleri Komisyonunun tüzükte yer alan başlıca görevleri şunlardır:

- 1) Din alanında devlet politikasının geliştirilmesi ve uygulanması;
- 2) Vatandaşların vicdan ve din özgürlüğü haklarının sağlanması, Kırgız Cumhuriyetinin Anayasasına ve diğer kanuni düzenlemelere uygun olarak devlet ve dini kuruluşlar arasındaki ilişkileri koordine etmek;
- 3) Din özgürlüğünün yasal güvencelerini sağlanması ve devlet ile dini kuruluşlar arasındaki yasal düzenlemeli ilişkilerin daha da iyileştirilmesi;
- 4) Din alanındaki devlet politikalarına bağlı konularda devlet organlarının faaliyetlerin koordinasyonu;
- 5) Çok inançlı, laik toplumun ilkelerinin ve değerlerinin teşvik edilmesini sağlamak;
- 6) Vatandaşların sağlığına, ahlak ve hukuklarına, anayasal düzene, ulusal güvenliğe zarar ya da tehdit oluşturan kurum faaliyetlerinin bastırılması;
- 7) Radikal kurumları önlemek için önleyici tedbirlerin geliştirilmesinde devlet kurumlarıyla iş birliği yapmak;
- 8) Toplumun manevi ve ahlaki temellerini güçlendirmeyi, çatışmaları önlemeyi, çeşitli din ve mezheplerin takipçileri arasında karşılıklı hoşgörü ilişkileri kurmayı amaçlayan programların geliştirilmesi ve uygulanması;

²²³ Vahit Göktaş, a.g.e., s. 161.

9) İnsanın inanç özgürlüğü hakkının uygulanması konusunda yasal çerçevenin geliştirilmesi için önerilerde bulunmak.²²⁴

Tüzüğün 8. maddesinde Din Komisyonunun görevlerini ve amacını yerine getirmek için uyguladığı işlevler yer alır:

1) Din Komisyonunun politikasının uygulanması için:

Kanunlar ve diğer hukuki faaliyetler, din ve inanç özgürlüğü, din kurumları konularına ilişkin düzenlemelerin ve yasa taslaklarının işlenmesi ve sunulması;

Ülkede ve diğer ülkelerdeki dinin durumu izlenmesi ve analiz yapılması, devlet organları ve dini örgütler arasındaki etkileşim konusunda uluslararası deneyiminin incelenmesi;

Yabancı ülkelerdeki dini yasaların incelenmesi ve oradaki benzer dini teşkilatlarla iş birliğinin sağlanması;

Dini aşırılık, terörizmin yayılmasını önlemek, vatandaşlarının haklarına, anayasa ve devletin ilkelerine zarar veren kurumlara karşı mücadelede devlet programlarının geliştirilmesinde iştirak etmek;

Din durumunun gelişme sürecinin ve din komisyonunda kaydı bulunmayan din kurumlarının, yabancı temsilciliklerin, misyonerlerin ve diğer dini grupların ülkede yürüttüğü faaliyetlerinin incelenmesi ve analiz yapılması;

2) Din alanının düzenlenmesi:

Ülkeye dini faaliyet amacıyla gelen yabancı dini temsilciliklerin ve misyonerlerin, dini teşkilatların, din tesislerinin (camiler, ibadet evleri, kiliseler vb.) ve din eğitimi kurumlarının kayıtlarının oluşturulması;

Devlet ve yargı organlarının istekleri doğrultusunda uzaman görüşlerin, tavsiyelerinin sunulması;

Din kurumlarına devlet organlarıyla ilişki kurmasında yardımcı olmak ve devlet organlarının kararı gerektiren konularla ilişkin sorunları kısa zaman içinde çözmek;

Ülkede dini faaliyetler gösteren misyonerlerin, yabancı vatandaşların vize işlemlerinde yardımcı olmak;

²²⁴ Erkin Too 1/25-27, Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının №71 kararıyla 23 Mart 2012 tarihinde yürürlüğe giren KC Din İleri Devlet Komisyonunun tüzüğünün 7. Maddesi, Bişkek 2012 , 27 Mart 2012.

Din eğitimi amacıyla yabancı ülkelere giden vatandaşların dönmesine yardımcı olmak;
Dinsel sorunlarla ilgili konularda devlet organlarına, yerel yönetim organlarına tavsiyelerin, önerilerin sunulması;

Din kurumlarının, tesislerin (cami, medrese, kilise, ibadet evleri vb.) yabancı dini temsilciliklerin, kurumların ve yurt dışından gelen vatandaşların kayıt yaptırma ücretleri ve ücret miktarlarına ilişkin önerilerin sunulması;

3) Faaliyetleri kontrol etme, koordine etme ve izleme:

Din faaliyetlerini, dini aşırılığı önlemek amacıyla uluslararası kurumlar ve organlar ile etkileşimde bulunmak ve bilgi alışverişinde bulunmak, yabancı kurumların, temsilcilerin, vatandaşların, din eğitimi kurumlarının mevzuatına uyup uymadıklarını denetlemek;

Din kurumlarının yıllık performansıyla ilgili raporların analizi;

Dini kurumların çalışmalarıyla ilgili bilgilerin doğru olup olmadığını tespit etmek, eserlere özetleme yapmak amacıyla kanun çerçevesinde dini denetlemelerin yapılması;

Toplumun sosyal sorunlarını çözmek amacıyla devlet organlarıyla ve uluslararası kurumlarla iş birliği yapmak için din kurumlarının faaliyetlerini koordine etmek;

Din kurumlarının faaliyetleri ve durumu hakkında Cumhurbaşkanını bilgilendirmek;

4) Destek faaliyeti:

Yasadışı faaliyet gösteren din kurumları ile ilgili halkı medya aracılığıyla bilgilendirmek;

Halk arasında dini üstünlük, kin ve düşmanlık gibi konularda propagandanın yasak olduğu hakkında faaliyetler göstermek;

Çocuklara din eğitimi veren eğitim görevlilerine, eğitim kurumlarına ve ebveynlere bilgi vermek;

Vatandaşların dini talep ve şikayetlerine dini komisyon tarafından ilgilenmek;

Din kurumlarına ilişkin bir vergi tabanının oluşturulması, bilgisel malzemelerin yayınlanması ve diğer gereken işlemlerin yapılması lazım.²²⁵

²²⁵ Din İşleri Devlet Komisyonunun tüzüğü, 8. Madde, s. 2.

Dini görüş sisteminde “geleneksel ve geleneksel olmayan” dinlerin sınıflandırılması geniş kullanılmıştır. Bu belgede devlet, topluma ve devlete fayda getiren Kırgızistan’da tarihi dinlerle ilişkisi olduğu belirlenir. 1990 yıllarında “geleneksel” dinlerden biri olarak sayılan İslâm dininin Sünni akımı 2000 yılından sonra “geleneksel” din olarak algılanıyordu. Şu anda ise İslâm’ın Sünni akımının Hanefî Mezhebi “geleneksel” din olarak sayılmakta. 31 Aralık 2008 yılında kabul edilen 282 numaralı “Din erkendigi cana diniy uyumdar cönündögü” (İnanç Özgürlüğü ve Din Kurumları) yasadan sonra devletin din siyaseti gelişmeye başladı. 30 maddeden oluşan bu yasada bugüne kadar kullanılan terimler açıklanmıştır, din kurumlarının yapısını düzenlemeye yönelik yeni kararlar belirlenmiştir. Önceden din kurumları işlerini yürüten görevlilerin sayısı 10’un civarındaysa, daha sonra bu rakam 200’e ulaştı. Yönetim kurulu konum olarak yabancı bir ülkedeysen ya da kadro yabancı uyruklu görevlilerden oluşuyorsa yönetim kurulu yabancı din kurumu olarak adlandırılmıştır. 2008’deki din yasası 1991 yılındaki yasadan farklı olarak din kurumlarına bir takım sorumluluk yüklemiştir. Din kurumlarının yapacağı iş maddi sorunlardan faydalanan misyonerlerin “yardım” amacıyla kendi dinlerini yayılmasını önlemektir. Din yasası Din Konsepsiyonundan farklılık gösteriyordu. Başlıca özelliklerinden biri olarak belgedeki terimlerin birbirine uymaması sayılırdı.²²⁶

KC Devlet Din Komisyonu tarafından 2014 yılının Eylül ayında ülkenin her bölgesinde dinsel sorunlar belirlendi:

Çeşitli ideolojilerin, onların arasında radikal ve dini aşırılık ideolojisi topluma yayılma korkusu;

İmamların eğitim kalitesinin düşmesi;

İslâmî dini inançların ve yasal okulların (mezheplerin) üyelerinin arasındaki anlaşmazlıklar;

Farklı ülkelerden eğitim alıp gelenler ile alimler arasında ortak fikrin olmaması;

Yasal dışı gerçekleşen işlemleri gizlemek amacıyla dini faydalanmak;

Çocuklar ve gençlere din eğitimi ve değerleri öğretmede şartların olmaması;

²²⁶ a.g.e., s. 39.

Devlet okullarında din eğitiminin yer almasında ve medreselerde ve başka eğitim kurumlarının devlet okullarının eğitim sistemini kabul etmeme sorunları;

Ramazan ayının başlama tarihi ile tartışlara olan memnuniyetsizlik;

Bunun gibi problemler yüzünden 2014 yılında ülkede reform başladı. Bu reform çerçevesinde 2014-2020 yıllar için Kırgızistan din çevresindeki devlet politikasının kavramı üzerinde çalışma yapıldı ve karar alındı. İslâm dini, Müslümanlar ile dine inanmayanlar arasında iyi muamele olması taraftarı. Başka dinde olanların iyi muameleye laik olmadığı şeklindeki anlayış yanlıştır.²²⁷

Yukarıda bahsedildiği gibi Din Komisyonun görevi sadece din alanını düzenlemekle ve din politikasını yürütmekle kalmayıp tüm dinsel sorunları çözmekle, vatandaşların dini güncel konularında yardımcı olma, din alanının gelişmesinde çeşitli faaliyetler ve toplantılar düzenleme gibi de görevleri yerine getirmektedir. Bunun dışında yasal çerçevede iş yürütmek, din kurumlarının kayıt işleriyle uğraşmak, misyonerlik faaliyetleri kontrol etme, dinsel konularda vatandaşları bilgilendirme gibi konularla da ilgilenmekte.

4.5 Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi

4.5.1 Müftülük ve Rus Ortodoks Kilisesi

Orta Asya Müslümanlar Dini İdaresi (Orta Asya Müftülüğü) 1943 yılında Taşkent'te kuruldu ve bu müftülük bünyesinde Müslüman toplumlarının her birinin temsilcisi kadı sıfatıyla yer alıyordu. Sovyet Birliğinin dağılmasından sonra Kırgızistan temsilciliği 17 Eylül 1993'te Taşkent'ten ayrıldı ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (Muftiyat) adıyla müstakil bir idare olarak kuruldu.²²⁸ Kurulduktan beri Müslümanların din konusunda ihtiyaçlarını karşılamak ve Kırgız Cumhuriyetinin Anayasası çerçevesinde İslâmı yayılmak için faaliyetler göstermekte. Günümüzde Müftülük camileri, İslâmî enstitüleri ve 9 kadılık ile ülkede iç ve dış bağlantıları kuran iri din kurumudur. Kırgızistan'ın ilk müftüsü 1996'da seçildi. Bağımsızlıktan sonra ondan fazla müftü değişti. Müftülük resmi olarak "Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresi" olarak isimlendirilmekte. Müslüman Dini idaresi Kırgız Cumhuriyetinde Müslümanların birliğini kuran ve tüm dini örgüt, kurum, topluluk, cami, eğitim kurumları, fon vb. İslâm

²²⁷ N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mırzabaeva, a.g.e., s. 74.

²²⁸ Suat Cebeci, a.g.e., s. 108.

yapısının düzenini sağlayan bir kamu örgüttür.²²⁹ Örgüt, Cumhuriyetin manevi ihtiyaçlarını karşılamaktadır: Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in hadisleri, Akîde ve fıkıh eğitimi konularında meslek sahiplerini yetiştirme; yabancı dini örgütlerle merkezi kadro arasındaki iletişimi sağlama; dini ve barış konulu uluslararası konferanslar düzenleme, İslâmî dini tesislerin inşası, bayram namazlarının düzenlenmesi ve kılınması; Ramazan ve Kurban Bayramı. Bunun dışında cami, medreseleri, davat (davetçiler, İslâm'a çağırıcı) işlerini, hayır etkinliklerini düzenleme ve hacca gitme konularını ele alır. Tüm işler Kur'an-ı Kerim'de yazılan ayetleri ve Peygamber sünneti "Ehli Sünne val Cemaat", Hanefî mezhebinin ibadetleri çerçevesinde gerçekleşir.²³⁰

Müftiyat, ülkede Müslüman temsilcisi olarak devlet ile ilişki yürüten ilk din kurumudur. Merkezde Müftülüğe bağlı olmayan ve kurum olarak gözüken Aalımdar Keneşi (Alimler Konseyi) vardır. Bu konsey Türkiye'deki Din İşleri Yüksek Kuruluna tekabül etmektedir. Bunlar 21 üyeden oluşmaktadır. Bu üyeleri ve Baş Müftüyü 4 yılda bir Kırgızistan genelindeki din görevlilerinden oluşan 250 kişilik delegasyon Kurultayı Bişkek'te toplanarak oylamaya seçmektedirler. Ancak seçimin biraz formalite olduğu bilinmektedir. Seçilecek olan müftü siyasilerin desteğini alıp büyük oranda seçim öncesinde belirlenmiş gibidir. Baş Müftü Aalımdar Keneşine üye olmamaktadır. Kadıları ise il valilerinin onayı ile müftü tayin edilmektedir. Kadılar, ilin içerisinde bulunan Kırgızistan Müslümanlarının Dinî İdaresine bağlı bütün cami, medrese ve mescitlerden sorumludur. Müftülük bilindiği gibi özel bir kuruluştur. Kırgızistan'da yeni bir cam veya medrese kurulduğunda faaliyete geçmesi ile doğrudan Kırgızistan Müslümanlar Dinî İdaresinin emrine girmektedir.²³¹

KMDİ'nin fonksiyonel görevleri Kongre ile Aalımdar Keneşi (Alimler Konseyi) tarafından gerçekleşir. Kongre, İslâm dinine bağlı önemli konularla ilgilenir ve ona göre kararlar alır, tüzüğü onaylar, Aalımdar Keneşinin çalışmasına değerlendirme yapar. Her üç yılda Kongre düzenler; Aalımdar Keneşi (Alimler Konseyi) Kongre tarafından alınan kararın Müftülük tarafından yapılmasını kontrol eder, raporları hazırlar, Cuma Hutbe konularının, Ramazan ve Kurban bayramlarının vakit değerlendirmesini yapar. Şu anki KMDİ'nin kadrosu: Müftülük KMDİ'nin yürütme organı; İl, şehir (Bişkek ve Oş) kadıları; Köy/yerel camiler, ibadethaneler ve namazhaneler; İslâmî eğitim kurumları,

²²⁹ Z.D.Çotaev, Z.A.Tursunbekov, E.M.Cumakunov, N.T.Smanov, A.T.Gaybbaeva, *Gosudarstvennaya Politika V Religioznoy Sfere İ Osnovnie Religiozniew*"132 Teçeniya V Kırgızstane, Bişkek 2015, s. 31.

²³⁰ Kırgızistan Müslümanlar Dinî İdaresi sitesi. <http://muftiyat.kg/?q=ky/node/106> (21.04.2014).

²³¹ Timur Kozukulov agm., s. 90.

Ekonomik ve finansal kurumlar; hayır kurumları (vakıflar, huzurevi, kimsesizler evi vb.). KMDİ'ye yapılan yatırım olarak, Müslümanların, uluslararası kurumların verdiği sadakalar (oruç zamanındaki vitir, sadaka, zekât, ziyaretçilerin hayrı), satılan dini eserlerden elde edilen kâr sayılır. KMDİ, Müftülüğe bağlı kadıları, İmam Hatipleri, eğitim merkez görevlerini maaşla karşılar. Kırgızistan'da resmi Sünni Hanefi mezhebi ve resmi olmayan bilgilere göre 1000'e yakın Şii bulunmakta. KMDİ'ne resmi bağlı olan bir Şii camisi çalışmakta. Şii üyelerini yabancı öğrenciler, Tacikistan, Afganistan, Irak, İran'dan, bazı Arap ülkelerinden gelen misafirler ve Azerilerin bir kısmı oluşturmaktadır. Kırgızistan'da Şiler, Şiit-İmamitler ve İsmaitler (Aga-Han Fonu) olarak bilinmektedir.²³²

İslâm dini ve Müftülüğün otoritesi yüksek olduğu devlet tarafından ne kadar dile getirilirse de gündün güne çoğalan mektep ve medreselerin sayısı devleti şüphelendirmekte. Çünkü halk arasında din kurumlarının çoğalması radikalizme yol açacak korkusu var. Bu paradoksal görüş karşısında Müftülüğe bağlı İslâmî kurumlar, dini kararları kontrol etme ve düzenleme, dile getirme imkânları sınırlı kalmaktadır.²³³ Müftülük maddi sorunlardan dolayı dış "yardımcılara" bağımsız kaldı. Bu durumda Müftülüğün özgürlüğe ne kadar sahip olduğu belli. Devlette yaşanan bunun gibi durumlar halkı ve devleti telaşlandırmakta. Dış yardım sayesinde İslâmî tesisler ve kurumların sayısı daha da arttı. Din Komisyonunun yaptığı istatistiğe göre 1 Ocak 2013 yılında Kırgızistan'da kayıtlı olan İslâmî kurumların (mescit ve medreseler) sayısı 2005'e ulaşmıştır.²³⁴

4.6 Geleneksel Olmayan Din Grupları

Sovyet döneminde Kırgızistan'a yerleşmiş olan Rus ve Hristiyan nüfusu giderek azalsa da Hristiyanlaştırma amacına yönelik misyonerlik faaliyetleri yoğunlaşmaya devam eder. Misyonerler propaganda yerine çeşitli sosyal aktivitelerle insanları Hristiyanlığa sempati duymalarını sağlamaya çalışmaktalar. Onların en önemli dayanakları demokrasi, insan hakları ve inanç özgürlüğüdür. Bununla birlikte ülkede çeşitli Müslüman gruplar da kendi düşünceleri doğrultusunda etkili olmaya çalışmaktalar.²³⁵

²³² N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mırzabaeva age, s. 69.

²³³ Mamatbek Mırzabaev age, s. 171-172.

²³⁴ Keldibek kızı Nuriza age, s. 36.

²³⁵ Suat Cebeci, a.g.e., s. 111.

Devletin dini radikalizmle olan ilişkisi 1994-1995 yıllar aralığında gelişmeye başladı. Yukarıda bahsedildiği gibi 1995'te alınan kararlar İslâmi radikalizmin faaliyetlerini kontrol altına almak amacıyla belirlenmişti. 2001'de Amerika'da yaşanan olaylardan sonra Kırgızistan'da dini radikalizm karşısında siyaset uluslararası ilişkiler çerçevesinde yürütülmeye başladı. 2003 yılında Yargıtay, "Doğu Türkistan İslâm Hareketi", "Doğu Türkistan Mücadele Kurumu", "Türkistan İslâmi Partisi", ve "Hizbuttahrir" kurumlarının faaliyetlerini yasakladı. 2006 yılında hâkim kararıyla "Al-Maida", "Taliban" hareketi, 2008'de "Kürtlerin Milli Kongresi" ve "Cihad Grubu" Kırgızistan'da yasaklanır. Kırgızistan'da aktif bir şekilde hareket eden dini cemaatlerden biri "Tanrıçılık" (Teizm). Şu anda Din Komisyonunun kaydıyla resmi bir şekilde din olarak faaliyet göstermekte. Milli özelliklerle dini varlıkları birleştirmeyi amaçlayan "Tanrıçılık" kendini halka İslâm'a karşı seçenek olarak sunmakta.²³⁶ Dini gruplar açtıkları özel okullar, yurtlar, yetimhaneler vb. konularda iş yürüten grupların başında Fetullah Gülen Cemaati, Süleyman Efendi Cemaati, Sami Efendi Cemaati, Selefi, Ahmedî, Hizbut-Tahrir denilen dini gruplar gelmekte.²³⁷

Son zamanlarda faaliyetleriyle dikkat çeken akımlardan "Tablig cemaati" Kırgızistan'da 1990 yıllarından itibaren resmi olmadan Müftülükteki Davat bölümüyle iş birliği yapmakta. Komşu ülkelerin çoğunda bu kurumlar yasaklanmıştır. Kırgızistan'da da son zamanlar bu konulara yönelik endişeler var. Toplum ve devlet İslâm dininin yayılmasında "Tablig cemaatinin" rolü büyük olduğunu belirtmekte. Bu cemaatin dış bağlantısı da milleti korkutmakta.²³⁸

Ülkedeki Müslüman toplumunun cemaatlere ayrılması misyonerlerin aktif faaliyetleri ve dıştan gelen finansal yatırımlar neticesinde gerçekleşmekte. Din alanında çeşitli hareketler ve akımlar arasında insan aklını fethedici ideolojik savaşların olduğu malum. Bu durum din alanındaki cahilliği yok ederken, diğer taraftan dini kendince öğrenmeye çalışanların kafasını karıştırmaktadır. Ülkede resmi kaydı olmayan gruplar aşağıdaki gibi kategoriye ayrılır:

Siyasetten uzak duran kurumlar Tebliğ cemaati, "Ahmediya", "Nurcular". Fakat bunların faaliyetlerine karşı sabit bir fikir bulunmamakta;

²³⁶ Mamatbek Mirzabaev, a.g.e., s. 175.

²³⁷ Cebeci Suat, a.g.e., s. 110.

²³⁸ Keldibek kızı Nuriza, a.g.t., s. 40.

Radikal hareketler (Seleffiye, Takfiritler). Bunlar Cihad ideolojisini benimseyenler;

Faaliyet göstermesi yasaklanan İslâmi Parti Hizbut-Tahrir. Bu parti siyasi amacı hedefler.

Tebliğ cemaati, “Ahmediye”, “Nurcular” vb. yabancı ülkeden gruplar ülkede sonradan ortaya çıktı. Bu gruplar birbirleriyle bağlantı içinde olmaz. Onların amacı halk arasında kendi ideolojik propagandasını yaparak Müslümanların bilincine etkilerini bırakarak onları kendi gruplarına çekmektir. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde Pakistan’da ortaya bu cemaatin temel felsefesi iman tazelemek, tebliğ ruhu aşılama, İslâmi bilgiyi elde etmek, yaymak olup dünyada 70-80 milyon aktif temsilcisi bulunmaktadır.²³⁹ Misyonerler, ilahi ve diğer bilim alanlarında eğitilmiş olup Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresine boyun eğmeden ona karşı eleştiri de yapmakta. Böylece toplumun yönetim kuramına girmeye çalışmaktalar.²⁴⁰

Tebliğ cemaati Kırgızistan’da daha çok “Davatçılar” (Davetçiler) olarak bilinmekte ve ülkede en etkin ve yaygın olarak faaliyet göstermektedir. Bunlar yerel dini anlayışa uygun olarak Sünni-Hanefi çizgiyi takip etmekte. Camilerde toplanıp daha sonra mahallelere dağılıp halkı camiye davet etmeye ve dini faaliyetlere katılmalarını sağlamaya çalışırlar. Cemaati yöneten organ “Maşrafa” (Konsey) sayılır. Grubun yeni temsilcileri cemaate ait olan dairelerde ek hazırlıklar görür. Onlar 3 günlük, 40 günlük ve 4 aylık sürelerle olmak üç ayrı zaman dilimleri ile tebliğe çıkmaktadırlar. Grup üyeleri yayın mensuplarıyla olan buluşmalarda kendilerinin bu cemaatin üyesi olduğu ve yürüttüğü faaliyetler hakkında bilgi vermekten uzak dururlar. Bu cemaatin amacı ve kurallarını kapsayan belli bir programı ve yasal tüzüğü bulunmadığı için bu grup bir kurum olarak adlandırılmaz. Tebliğ cemaatinin takipçileri olarak “Nurcular” (Said Nursi’yi veya Fetullah Gülen’i takip edenler) hareketi bilinmekte. Türkiye’den çıkan bu dini hareket sufizime biraz benzerlikleri olup kapalı şekilde faaliyet yürütmekte. Onlar İslâm dinini yayılmakla birlikte Batı ve Batı kültürüne karşı savaşmak için şeriat ilkeleri doğrultusunda devlet yönetiminin oluşturulması gerektiğini savunurlar. 1970 yıllarının başında Nurcular kuramında çıkan lider Fetullah Gülen “Fetöçüler” adında güçlü grup

²³⁹ Mehmet Çelenk, Ulukbek Kalandarov, "Tebliğ Cemaati ve Kırgızistan’daki Faaliyetler", *TESAM Akademi Dergisi* 6/1, 2019, s. 249.

²⁴⁰ N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mırzabaeva, a.g.e., s. 87.

kurdu. Fethullahçuların ülke genelinde 16 okulu ve bir üniversitesi bulunmaktadır. Bu harekete bağlı faaliyetler Rusya, Özbekistan gibi ülkelerde yasaklanmıştır.²⁴¹

Ahmediler 19. yüzyılın sonunda Hindistan'da ortaya çıkan dini hareket olup kurucusu Mirza Gulyam Ahmad sayılır. Takipçileri onu son Peygamberlerden olarak görmektedir.

Bunun dışında 1992 senesinden itibaren, Protestan menşeli misyoner gruplar Kırgızistan'a akın etmeye başlamıştır. Bu gruplar kısa süre içinde ülkenin değişik bölgelerinde kendi şubelerini açmıştır. Onlar, Baptistler, Yahova Şahitleri, Adventistler, İsus Hristos Kilisesi olarak bilinmekte.

Kırgızistan'da İslâm ve Hristiyanlığın dışında Yahidilik ve Budizm dinleriyle beraber Hinduizm'in bir tarikatı olan Krişnacılık faaliyetleri de bulunmaktadır.²⁴²

2008'de kabul edilen kanuna göre Kırgızistan'da kayda geçmemiş dini cemaat ve hareketler hiçbir faaliyet gösteremez. Yukarıda bahsedilen hiçbir cemaatin resmi kaydı bulunmamaktadır.

Dinden uzak tutan Sovyetler Birliğinin çökmesiyle Orta Asya ülkeleri belli bir süre manevi boşluğa düştü. Bu boşluğu doldurmak amacıyla cemaatler, çeşitli dini gruplar ülkede faaliyetlerini yürütmeye başladı. Bağımsızlıktan beri çalışmalarını sürdüren cemaatler halkı (kendi anladıkları) dine çağırıp yayılmakla meşguldürler. Toplum arasında onlar hakkında zıt görüşler de mevcuttur.

4.7 İslâm Dininin Kırgızistan'daki Etkisi

Kırgızistan'ın diğer Müslüman ülkeleri ile olan ilişkisi eskiye göre daha da sağlamlaştı. Örneğin 1993 yılından itibaren Kırgız Cumhuriyeti İslâm Kalkınma Bankasının bir üyesidir. Ülkenin ekonomik ilişkileri her alanda iyileşti ve bir takım yatırım projeleri gerçekleşti. 2006 yılında din alanına olan yatırımı çoğaltma projesine yönelik İslâm Kalkınma Bankası ile Kırgız Cumhuriyeti ile "Eko İslâmik Bank" arasında anlaşma imzalandı. Kırgız Cumhuriyetinde İslâmi yatırım prensiplerinin yenilenmesine yönelik belge bulunmakta. Bu belge 2008'de alınan "Kırgız Cumhuriyeti'nde İslâmi yatırım hizmetinin endüstrisini yayılma" kararı sayılır. Bunun dışında Kırgızistan

²⁴¹ A.g.e., s. 88.

²⁴² Bakıt Murzaraimov, Mustafa Köylü, "Kırgızistan'da Dini Gruplar ve Cemaatler", Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi 7/2, 2022, s. 130.

Ekonomik İş birliği Teşkilatı, İslâm İş birliği Teşkilatı ve Aga Han Teşkilatı gibi teşkilatlar ile yakından işbirliği yapmakta. Bu durum, Kırgızistan ekonomisinde İslâm etkisinin daha da artacağından haber verir. Uluslararası iş birlikleri gerçekleşmesi dünyadaki entegrasyon sürecinin bir neticesi olarak sonuçlandırılır. Buna örnek olarak Kırgızistan'da Müslüman ülkelerinin temsilciliklerin açılması, Türkiye, İran, Arap vb. temsilcilerinin Kırgızistan'a gelmesi ve onlarla medeni, ticaret alanında iş birliklerin yapılmasını gösterebiliriz.²⁴³

Ülkede dini tesisler (cami, medrese, enstitüler) çoğalmakta, İslâm örgütleri, vakıflar, birikimler aktif şekilde faaliyet göstermekte. Arap Emirlikleri, Türkiye, İran, Kuveyt ülkeleri vb. ülkeler Kırgızistan'da İslâm dininin yayılması için destek çıkmakta. Bunun neticesinde ülkede dini tesislerin hem kalitesi hem sayısı arttı. Bişkek'te 1993'te İslâm Enstitüsü açıldıktan sonra dinî eğitim sistemi düzene girdi. 1991 yıllarında ülkede hiçbir dini enstitü bulunmamaktaydı. Fakat bağımsızlıktan sonra din okullarının oranı açısından en yüksek rakama ulaşan Orta Asya'daki ülkelerin önüne çıktı. Şimdilerde Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresinin'e bağlı 81 eğitim tesisi çalışmakta. 2014 yılında ülkede resmi olan kayıtlı 68 Müslüman merkezi, vakıf ve birikim eğitim, hayır konularında iş yapıyordu. Bunun dışında Müslüman kreşleri de çalışmaya başladı.²⁴⁴

Ülkedeki İslâm dünyasının güncel haberlerini, KMDİ'nin etkinliklerini yayınlamak için Bişkek'te Kırgız ve Rus dilinde "İslâm Kültürü" gazetesi basıldı. Artık ülkenin her bölgesinde dinsel konuları kapsayan gazeteler çıkmaya başladı. Örneğin Calal-Abad bölgesinin kadısı tarafından düzenlenen Kırgız ve Özbek dilinde "Müslüman" gazetesi, Oş bölgesinde Özbek dilinde ayda iki kere yayınlanan "İymon Yulduzi" gazetesi, Kırgız dilinde "Şariyat" gazetesi bulunmakta. 2006 yılından itibaren manevi, kültürel ve edebi konularda "Ak Başat" dergisi, 2014 yılından itibaren KMDİ'nin sosyal yayını tarafından "Muftiyat" dergisi, insanların ırkına, yaşına göre ayırmadan Müslümanları birleştirmeyi amaçlayan, İslâmi kapsamda kültür, eğitim, spor, aile, sağlık, geosiyaset, ekonomi konularında kaynaklar toplamı ve gençlerin eğitimini iyileştirmeye yönelik modern Rus dilinde "Umma" (ümme) dergisi çıkmaya başladı. Sosyal toplumun değişmesi İslâm etkisinin ne kadar yükseldiğinden haber verir. Şehirler ve köyler, Müslüman erkek ve kadınların dış görüntüsü değişmeye başladı. Sovyet devrinde sakal bırakmak sadece yaşça büyük insanlara özgü bir görünüştü. Şimdi ise sakallı gençleri ve

²⁴³ a.g.e., s. 58.

²⁴⁴ N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mirzabaeva, a.g.e., s. 59.

büyüklerle görmek mümkün. Her türlü kritiklere rağmen Pakistanlıları ve Arapları taklit ederek uzun, geniş elbise, şalvar giyen, kafasına çember takan erkekleri, örtüyü faklı takan her yaştaki kadınları Kırgızistan'ın her burcundan görmek mümkün. Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla camilerin etrafında, çarşılarda Müslümanlara ait ürünleri, kıyafetleri ve dinî çalışmaları öneren yerlerin sayısı çoğalmıştır. Marketlerde hediyelik Müslüman eşyalarını satan bölümler ve internet mağazaları da çoğaldı. Müslüman kadınları için güzellik salonları açıldı. Bunun dışında Kırgızların kelime hazinesine “Alla ıraazı bolsun” (Allah senden razı olsun), “halal” (helal), “haram” (haram), “inşallah” (inşallah), “maşallah” (maşallah), “alhamdulillah” (elhamdulillah), “astagfirullah” (estağfirullah) gibi önceden kullanılmayan kelimeler eklendi. Yeni doğan çocuğa Müslüman isimleri verilmekte. Dindarlar ise Kırgızca isimleri Arapça isimlerle değiştiriyorlar. Peygamberlerin ve Sahabelerin ya da onların kızlarının, oğullarının isimlerini çocuğa koyma görünüşü çoğaldı. Dini törenle ikinci, üçüncü bazen dördüncü kere evlenme görünüşü de yayılmaya başladı. “Halal” üretim yeri açıldı. Kırgızistan'da Müslümanların sayısının çoğalmasıyla “halal” ve “haram” konularında eğitim alınmaya başlandı. Halk arasında helal ürünlere olan istekler arttı. Bunun neticesinde kasaphanelerde “halal” yazısıyla et, daha sonra “halal” işareti olan yiyecek-içecekler satılmaya başladı. “Halal” kafeleri ve alkol içecekleri satılmayan bakkallar, aile konaklaması için özellikle “halal” oteller, hatta ağza alınmayacak sözlerin söylenmesine yasak olan “halal” taksiler çalışmaya başladı. 2000 yılında ülkede “Halal kıymılı” (Helal hareketi), 2012 yılında KMDİ'ne bağlı “Halaldı Satandarttaştıruu cana sertifikalaştıruu” (Helali standartlaştırmak ve sertifikalaştırmak) komitesi kuruldu. Bu komite 2013 yılında “Halal öndürüşün önüktürüü borboru” (Helal Üretimini Geliştirme Merkezi) haline geldi. Üretim merkezinin müdürü M.Arstanbek bu merkezin amacı Kırgızistan'daki Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak helal üretimini geliştirmek ve onu dünya çapında helal üretimi olarak entegre etmek olduğunu dile getirdi.²⁴⁵ Sovyet döneminde Hacca gitmek çok zordu. 1959 yılında Kırgızistan'dan Hacca gitmek için sadece dört kişiye izin veriliyorsa, 2001 yılında 669 kişi gidebilmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri Hac İşleri Bakanlığı tarafından 2005 yılında Kırgızistan'da Hac ziyareti için 4500 kişiye imkân sağladı. Daha sonra isteklerin çoğalmasıyla 2011'de Hac ziyareti için 5000 kişilik yer verildi. Ülkede İslâm örneğinde aile kurma görünüşü çoğaldı. 'İslâm Dini Keçee Cana Bütün' adlı çalışmaya dayanarak “Sezim” krizis merkezinin 2014 yılındaki

²⁴⁵ a.g.e., s. 60.

yaptığı çalışmalarında İslâm örneğinde aile kurma konusu ile ilgili yaptığı tespitte ailevi şiddetle karşılaşmış danışma merkezine başvuranların %50'si resmi kayıt yapmayıp dini şartlarla evlenenler yer alır. Örneğin onların arasında kaçırma yoluyla evlenenler, birden fazla evlilik görenler ve erken yaşta (yaşı on sekize dolmadan) evlenen var. Böyle bir aileden doğan çocukların hakları da yasal olarak korunamaz. Bunun gibi görünüşler aile içinde olan şiddetin artmasına yol açmakta. Halk arasındaki din eğitiminin yetersiz olması nedeniyle dini yanlış anlayarak bazı erkeklerin (birden fazla evlenmek vs.) sorumlulukları kendi üzerine almamasına dolayısıyla ülke genelinde aile kurma değerlerinin bozulması, bakımsız kalan çocukların çoğalması gün geçtikçe fark edilmekte.²⁴⁶ Kırgızistan'da radikalizmin büyümekte. Güney bölgelerde Vahabbilik hareketi ile ilgili bilgiler 1990 yılından beri verilmekte. 1990 yılında Batken bölgesinde Özbekistan İslâm hareketinin savaşıları ile çatışma meydana geldi. 2010-2011 yılında ülkede “Cayşul Mahdi” terör grubu birden fazla terör eylemlerini gerçekleştirdi. Bunların arasından “Cayşul Mahdi”, “At-Takfir Val Hicra”, “Ansarulloh”, “Cun-UI-Halifat” gibi kurumlar topluma korkunç yaratmakta. En çok faaliyet gösteren kurum “Hizbut-Tahrir” kurumudur. Günümüzde ekstremizm kumrularının aktif üyeleri olarak kaydolanların sayısı 1700'dü. Onların %81,7'si “Hizbut-Tahrir” kurumunun üyeleri olarak bilinmekte. Bunun dışında Suriye'deki savaşa katılan Kırgız vatandaşları da bulunmakta. Suriye'ye giden 500 kişinin 122'si kadınlar, 83'ü çocuklardır. Günümüzde İslâm dini geniş yayılan dinlerden biri. Bölgelerde yönetim organları her konudaki meselelere din kurumlarıyla beraber bakmakta. Örneğin imamlar, vergi, nafaka, kerdî borçlarını ödemeyen ya da hayvan hırsızlığı yapanlara karşı dini şartlarla yerli organlara destek çıkmakta. Din alanındaki farklılıklar aşağıdaki gibi sonuç göstermekte: Din özgürlüğünün neticesinde Müslümanlar din eğitimi almaya ve şeriat kanunu ile yaşama imkanı sağlandı; Geçmişteki zor zamanlarda toplumsal ilişkilerin düzeninin sağlayan manevi sistemin bir parçası olarak halk arasında “sosyal avutma” görevi sunuldu; Batının basın-yayınının saldırısına karşı halkın değeri, dinî, medeni gelenekleri korumaya çalışıldı; İslâm dininin ülkede dağınık şekilde yayılması toplumda ters görünüşleri ortaya getirdi: Dinî toplum çeşitli siyasi güçlerin hedefi olmaya başladı; Her yönde kalitesiz dinî eğitimin topluma yayılmasından cahillik, anlayışsızlık ve dini zıt görüşler meydana geldiğinden İslâm

²⁴⁶ N.U.Kurbanov, Ç.C.Karasartova, G.D.Kurumbaeva, N.S.Mirzabaeva, a.g.e., s. 62-63.

dinin değeri azalmakta; İslâm'ın yenilenmesinde radikal görüşlerin eşlik etmesi toplumda İslâmofobiyi oluşturmaktadır.²⁴⁷

4.8 "Dinler Tarihi" Programı Kararı

Kırgızistan bağımsızlıktan sonra demokratik yolda ilerlemeyi seçti. Dinin durumu anayasada resmi olarak devletten ayrı olarak belirlendi. Ülkenin her alanı özgürlük ilkeleriyle gelişmeye başladı. Anayasada din ile devletin ayrı bakılması toplumu hem olumlu hem olumsuz yönde etkiledi. Devlet din eğitimi kontrol altına almadığından ülkedeki insanlar dini yasal olmayan yollarla öğrenmeye başladı. Ülke içinde belli bir dini ideoloji olmadığından bireylere farklı akımlarla karşı karşıya kaldı.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi, Doç. Dr. Bakıt Murzaraimov'un verdiği bilgiye göre son otuz yıl içinde din alanında yaşanan sorunlar yani farklı akımların çoğalması korkunç yarattığını bundan dolayı gençler arasında din eğitiminin verilmesine ilişkin taleplerin olduğunu dile getirdi. Fakat Kırgızistan laik bir ülke olduğu için din eğitiminin verilmesine, dinin okutulmasına karşı çıkanlar olmuştur. Ona göre, din eğitimi alan gençler dünyadaki dinlerden bilgisi olacaktır ve onlar bilinçli şekilde tercih yapma yeteneklerine sahip olacaklardır. Örneğin dünyaca din kültürüyle tanış olan bir siyasetçi ülkeyi yönetmekte de zorlanmaz. Çünkü dünyadaki tüm kültürün temelinde din yatmaktadır. Din kültürüne iyi hâkim olan yönetici de iyi sonuçlara ulaşır. Müslüman ülkeleri ile olan uluslararası ilişki kalitesinin iyileşmesine de yol açar. Örneğin ekonomi alanında da din eğitimi olan uzman pazarlama vb. konularda adaletli şekilde iş yürütmeyi hedefler.²⁴⁸ Bunun dışında her alanda dini bilinçle hareket etmek, her şeyin en doğrusunu yaparak ilerleme neticesini verir. İnsanlar tuttuğu din üzerinde kendi kültürleri ve düşüncelerini oluştururlar. Örneğin ülkemizde bazıları İslâmi değerlerle samimi olmasa bile geleneksel dine göre kurulmuş adetleri yerine getirmekteler. Çünkü kültürümüz geçmişten bugüne yana benimsediğimiz din üzerinde kurulmuştur. Eğer öğrenciler dinler tarihini, din kültürünü öğrenerek yetişirse dünyada olup biten olaylar üzerinde sorgular kurarak doğru kararlar almayı, düşünmeyi öğrenir. Yaptığımız her hareket din üzerinde oluşturulmuştur. Din kültürüyle bilgisi olan, halihazırda yaptığı ve gelecekte yapacağı olan hareketi daha iyi anlayacaktır. Dolayısıyla bu tür sorunların çözülmesi için cumhurbaşkanının okullarda din tarihi dersinin yer

²⁴⁷ a.g.e., s. 64-65.

²⁴⁸ MediaManas, Cıldızbek Tursunbaev "Mekteplerde Din Madaniyatı Sabagının Kirgizüünün Maanilüülüğü", <http://mediamanas.kg/> (10.06.22)

almasıyla ilişkin karara imza atması ÷lkedeki dinsel gelişmelere yönelik atılan en önemli adımlardan biri olduğunu dile getirebiliriz. Ders programları aşama aşama olarak okutulmaya başlayacaktır. Bu sırada birtakım sorunlar da çıkabilir. Örneğın dinsel uzmanlarının yetersiz olması, ders kitaplarının yetersiz olması gibi. Zamanla bu tür meselelerin çözüm yolları bulunup, eklemeler, düzenlemeler ve dersin okutulması için daha iyi şartlar yapılacağından şüphemiz yok.

2022-2023 yılından itibaren örgün eğitimde "dinler tarihi" dersi yer alacaktır. Cumhurbaşkanı Sadır Caparov "eğitim ve öğrenim hakkı" kurumunda "dinler tarihi" ders programının okutulmasına dair yürürlüğe imza attı.

Toplum tarafından dinler tarihine, din kültürüne, dinsel sorunlara olan ilginin artması din eğitimine olan muhtaçlığın yüksek olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla devlet tarafından okullarda din eğitiminin okutulması gerek düşüncesi daha önceden masaya yatırılmıştır. Bu konunun gerçekleşmesi için tekrar ele alındı. Öncelikle din eğitiminin kalitesi yüksek ve verimli olması lazım. Bunun dışında dersin içeriğı modern eğitim metotlarına uygun şekilde hazırlanmalı. Programın planının başlık altında uluslararası ve ÷lkedeki geleneksel dinler, din kültürü ve manevi değerlerini tanıma gibi konular yer almalı. Geleneksel dinlerin ilkelerini bilmek, insanın kendini daha iyi tanımasına, aşırılıkçılık ideolojiyi ve sabırsızlığa karşı önlem alma bilincinde olma gibi yeteneklerin uyanmasına yardımcı olacaktır.

Anayasanın 66-71. tüzüğünde din eğitimi ile ilgili aşağıdaki gibi maddeler yer alır:

1. 2022-2023 yılından itibaren "Dinler tarihi" dersi örgün eğitimde yer almalı,
2. Kırgız Cumhuriyeti Bakanlar Komitesinin belirlediğı noktalara yönelik:
9. sınıf öğrencileri için daha önce üzerinde durulan "Dinler tarihi" programı tekrar gözden geçirilerek basın yayına verilmeli,
- 7-8. sınıflar için "Dinler tarihi" programı kontrol edilerek basın yayına verilmeli,
- Eğitim kurumlarında "Din eğitimi" uzmanlarına yönelik bütçe kadroları belirlenmeli,

Eğitim Bakanlığına ve genel eğitim kurumlarında "Dinler tarihi" dersinin aşama aşama olarak yer alması için tüm muhtaçlıklar her sene karşılanmalı.

Bunun dışında "Dinler tarihi" dersi eğitimi verecek olanlar:

Din kurumu ve dini akımlarla ilişkisi olmayan, ön lisanslı ilahiyat ve pedagoji diploması olan, psikoloji ve eğitim alanında meslek yetkinleşme kurslarına katıldığına dair sertifikası olan uzmanlar olmalı.

Din uzmanlarına ihtiyaç duyulduğu sırada pedagojik alanda meslek yetkinleşme kursuna katılmış olan "tarih öğretmeni" vasıflı uzmanlar olmalı.

"Dinler tarihi" dersi, Kırgız Cumhuriyetinin Milli Güvenlik Kurulu ve Kırgız Cumhuriyeti İç İşler Bakanlığı tarafından kontrol edilerek okutulmaya izin verilecektir.²⁴⁹

²⁴⁹ KC Cumhurbaşkanı Resmî Sitesi, <https://www.president.kg/kg>, (08.06.2022).

SONUÇ

Din kültürü çevrede gerekli olan vazife ve sorumlulukları anlamaya yardımcı olur. Dolayısıyla Dinler kültürü, öğrenmeye layık olan en iyi ilim dallarından biridir. Bir toplumun oluşum temelini kültürel değerler oluşturduğuna göre din alanı oldukça önemli alanlardan biridir. Kırgız Türkleri diğer Türk milletleri gibi geçmişte çeşitli dinler etkisinde kalıp ona göre hayat düzenlerini kurup yaşamışlardır. Tarihte gerçekleşen olaylar sayesinde onlar coğrafi, kültürel değişikliklere uğrayıp farklı kültürlerle etkileşim içinde yaşayarak bir yapı oluşturmuşlardır.

Bağımsızlıktan sonra özgür din yoluyla ilerleyen Kırgızistan'da din gelişmeler arttı. Din tesislerin, okulların çoğalması, din gelenekleri özgürce yerine getirebilme gibi ilerlemeler gerçekleşmekteydi. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede bulunan cami sayısı 30 civarındaysa, son yıllarda cami sayısı artarak 2814'e ulaşmıştır. Gelişmelerin yanı sıra gün geçtikçe sorunların, din akımların da çoğaldığı fark edilmiştir. Bu durum toplum içinde korkunç yaratan ciddi konulardan biri sayılır.

Sadece Kırgızistan'da değil dünyada aktüel olan radikalizm, karışıklıkların, radikal akımların çoğalmasına yol açtı.

2014 yılında Din Komisyonu tarafından ülke genelinde yaşanan din sorunlar belirlendi. Onlar: radikalizm ideolojisinin topluma yayılma korkusu, imamlar tarafından verilen din eğitimi kalitesinin düşük olması; İslâm inanç sahipleri ile diğer mezhep üyeleri arasında oluşan anlaşmazlıklar; yabancı ülkeden eğitim alanlar ile imamlar arasında oluşan fikir farklılıkları; bazı yasa dışı gerçekleşen işlemleri gizlemek amacıyla dinden faydalanmak; devlet okullarında din eğitiminin olmaması; medrese ve din kurumlarının devlet okullarının sistemini kabul etmemesi; Ramazan ayının tarihi ile ilgili memnuniyetsizlikler; Din eğitimi için gerekli şartların sağlanmaması; din eğitimin düşük olması nedeni ile toplumda ailesel problemlerin yaşanması (birden fazla evlilik ve erkeklerin sorumlulukları kendi üzerine almaması, ülkede aile değerlerinin bozulması, bakımsız kalan çocukların çoğalması). Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren süregelen başlıca probleminden biri, köylerden gelen gençlerin farkında olmadan farklı akımların tuzağına düşmesi gibi. Bunun gibi sorunların önlemine almak amacıyla Kırgızistan'da 2013 tarihinden itibaren din siyaseti yenileme işlemleri başlatılmıştır: din alanında devlet politika kavramının geliştirilmesi; devlet organlarının, Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresi'nin; din meselelerin hukuksal işlemlerini yeniden yapılandırma.

Halk arasında din değerlere büyük önem verilmesiyle hoşgörü, saygı ve hayırseverlik duyguları artmaktadır. 2022 yılında Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov din eğitiminin ders programları arasında yer almasına dair karara imza atmıştır. Bu karar yürürlüğe girip 2023 tarihinden itibaren 8 ve 9. Sınıflar arasında "Dinler tarihi" dersi okutulmaya başlayacaktır. oktan beklediğimiz konulardan birinin gerçekleşmesi ülkemizin gelişmesi için atılan iyi adımlardan biridir. Din eğitim daha doğrusu okullarda "Dinler tarihi" derslerinin görülmesi daha bilinçli neslin büyümesine ve ülkedeki sorunların azalmasına katkı sağlayacaktır.

Din konuda bilgi yetersizliği, dinsel sorunların çoğalmasına neden olmakta. Sorunların çözülmesi için ilk etapta örgün eğitimde din derslerin okutulması lazım. Vatandaşların lke içindeki dini çoğulculuk kavramından haberdar olması lazım. Devlet Din Komisyonu, küçük ve büyük din kurumlar ile sıkı bağ kurmalı. Din siyasetinin düzene koyan Devlet Din Komisyonu bünyesinde çalışan uzmanların çoğaltılması şart.

lke içinde radikalizm ve ekstremizmin önlemini almak için öncelikle kaliteli din eğitiminin olması şart. Bunun dışında devlet ile din arasında sağlam ilişkinin olması şart. Din konulardan kaynaklanan sorunlara maruz kalmayan bir toplumun doğru yolda ilerlemesi için din konularda bilimsel araştırma ve çalışmaların fazla olması, kaliteli din eğitiminin olması şart.

KAYNAKLAR

- ABDILDAEVA, T.Ç. (2018). "Azırkı Koomdogu Dindin Caştarga Tiyyigzen Taasiri", *Cusup Balasagin Milli Üniversitesi Belleten Dergisi*, 1/93, Bişkek.
- ABRAMZON, M.S. (1990). *Kirgizi İ İh Etnogenetiçeskie İ İstoriko-Kulturnie Svyazi*. Frunze-Kırğızstan.
- AKMATALİEV, A. (2010). *Kırğız Tilinin Sözdüğü*, Avrasya-Press, Bişkek.
- ALTIMIŞOVA, Z. (2017). "1920-1930'lu Yıllarda Kırğızistan'da Sovyet Reprəsiya Siyasetinin Çocuklar Üzerindeki Etkisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/1.
- AMANALİEV, B. (1967). *Kırğızstandağı Diniy Cana Erkin Oyloonun Tarihunan*, Kırğızstan Basması, Frunze.
- AMANGELDİ, U. Sabır (2015). *Manas Eposunda Bayırkı Animisttik Tüşünüktördün Orun Alışı*, Manas Eposu Cana Kırğız Elinin Düynö Taanımı, Bişkek.
- BAKTIGULOV, Dj. S., MOMBEKOVA, C.K. (2001). *İstoriya Kirgizov i Kirgizstana S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*, Mektep, Bişkek.
- BARTOLD (1963). *Kırğızı*, Nauka, Moskova.
- BAYALİEVA, T. Dj. (1972). *Doİslâmskie Verovaniya İ İh Perejitki U Kirgizov*, İlim, Frunze.
- BAYTUR, A. (1992). *Kırğız Tarihünün Lektsiyaları*, Bişkek. C.I.
- BEGALİEVA, A.S., BRUSİLOVSKİY, D.A. (2011). *Religioznyy Turizm Kirgizskoy Respubliki*, Uçebnoe Posobie, Bişkek.
- BEZERTNİKOV, R.N. (2004). *Tengrianstvo- Religiya Tyurkov i Mongolov*, Slovo, Kazan.
- CEBECİ, S. (2016). "Kırğızistan'da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/3.
- CILKIÇIYEV, C. (1991, 21 Kasım). "Nike Kıyuu Eskinin Kaldığıbı?", *Caştık Carçısı*, No:93 (9333).
- COLDOŞBAY KIZI, A. (2016). "Kırğız Diniy İşenimleri (Hronologiyalık Tartipte)", *İzvestiya Vuzov Kirgizstana*, 11, s. 205-207.
- CUMAGULOV, Ç. (2014). "Kırğızstandağı Nestorian-Türk Cazuu Estelikleri (XIII-XIV kılımdar)", *Avrasya Press*, Bişkek, s. 456-463.
- CUSUBALİEV, A. (2016). "Kırğızdardın Musulmandaşuu Tarihi", *Türkiye diyanet Vakfi ve Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fkültesi Yayınları*, 14, Bişkek.
- CUSUPOV, K. (1993). *Kırğızdar*, Kırğızstan Basması, Bişkek. c. I.
- CUSUPOV, K. (1993). *Kırğızdar: Sancıra, Tarih, Muras, Salt*, Bişkek. c. II.
- ÇELENK, M., KALANDAROV, U. (2019). "Tebliğ Cemaati ve Kırğızistan'daki Faaliyetler", *TESAM Akademi Dergisi*, 6/1, s. 249-281.
- ÇOTAEV, Z.D., TURSUNBEKOV, Z.A., CUMAKUNOV, E.M., SMANOV, N.T., GAYBAEVA, A.T. (2015). *Gosudarstvennaya Politika V Religioznoy Sfere İ Osnovnie Religioznie Teçeniya V Kirgizstane*, Bişkek.

- ÇUKUBAEV, A. (1962). *Kırgızstandağı Ateizmdin Tarihunan*, Kırgızstan Mamlekettik Basması, Frunze.
- DIYKANBAYEVA, M. (2014). "1916 Yılındaki Kırgız Millî Mücadelesi: Ürkün", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/3, Türkiye, s. 112-126.
- DZHUMANALİEV, A. (2016). *Kırgızstandın Tarihi. Bayırkı Mezgilden Bügünkü Küngö Çeyin 3 Tomduk. XX.k cana XXI Başı (1990-2016-cc.)*, Kut-Ber, Bişkek. c. III.
- EGEMBERDİEV, S. (1998). Koşoktor, "El Adabiyatı" serisi 21. cildi, Bişkek.
- ERCİLASUN, G., KURMANALİEVA (2017). "Ateist Bir Devlette Yaşanan Din: Sovyet Kırgızistan'da İslâm", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116/228, s. 51-70.
- ERDEM, M. (2000). "Kırgız Türkleri", *Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Avrasya.
- ERDEM, M. (2000). *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- ERŞAHİN, S. (1999). "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, s. 393-438.
- ERŞAHİN, S. (1999). *Kırgızlar ve İslâmiyet*, SEK Yayınları, Ankara.
- ESİN, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, c. II.
- GAÇEV, G. (1962). *O Natsionalnih Kartinah Mira Narodov Azii İ Afriki*, Sovetskiy Pisatel, Moskova.
- GALİNA, K., Kırgızstanda Din Tutuu Erkindigi: zarılçılıkpı, ıgı cuktugu ce uluttuk koopsuzdukka korkunçpu?, www.cabar.asia (11.02.2020)
- GÖKALP, Z. (2005a). *Türkçülüğün Esasları*, Akvaryum Yayınevi, İstanbul.
- GÖKTAŞ, V. (2013). "Kırgızistan'da Tasavvufi Durum", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54/2.
- GÜNEŞ, A. (2014). "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1, s. 153-164.
- GÜRER, A., ÖZER, A. (1999). *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, Lazer Ofset Matbaa Tesisleri San. Ve Tic.Ltd.Şti, Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara. 1. baskı.
- HAYIT, B. (1975). *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Çağdaş Basımevi, Ankara, baskı I.
- İNAN, A. (1976). *Eski Türk Din Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, baskı I.
- İSRAİLOVA, Ç. (1999). *Tradisionnoe Obşestvo Kırgızov V Period Russkoy Kolonizatsii Vtoroy Polovine XIX- Naçale XX. İ Sistema İh Rodstva*. Bişkek: İlim Yayınevi.
- İUSUBOV, E. (2015). *Kırgızistan'da Din Eğitimi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KADIROV, M. (2019). "Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslâm", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 27.
- KAFKASYALI, M.S. (2012). *Orta Asya'da İslâm*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan, c. I.

- KALBERDİEV, A. (2013). "Kırgızdardın Düynö Taanımında Allah Tüşünügü", *Türkiye Diyanet Vakfı ve Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin bilimsel eserleri*, 1. Oş.
- KARA, F. (2007). "Rusya'nın Kırgızistan'daki Koloni Siyaseti (1852-1917)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/2, s. 319-340.
- KARAEV, Ö. (1968). *Arabskiye i Persidskiye İstoçniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii*, İzdatelstvo İlim, Frunze.
- KARAHAN, F. (2013, Mayıs). "Millet ve Milliyet (Felsefî Bir Çözümleme)", *The Journal of Academic Social Science Studies. International Journal of Social Science* 6/5, s. 597-615.
- KC Cumhurbaşkanı Resmî Sitesi, <https://www.president.kg/kg>, (08.06.2022).
- KELDİBEK KIZI, N. (2016). Kırgızdardın İslâm Dinin Kabıl Alusu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Bişkek.
- KENENSARİEV, T. (2011). "İslâm Dininin Kırgızstanda Taralış Tarihınan..." *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 11/12.
- Kırgır Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, <http://cbd.minjust.gov.kg>, (22.05.2021).
- Kırgız Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültür Tarihi*, Bişkek 2016.
- Kırgızistan Din İşleri Devlet Komisyonu. *Din Çöyrösündögü Mamlekettik Sayasat Cana Kırgızstandağı Negizgi Diniy Ağımdar*, Bişkek 2015.
- Kırgızistan Müslümanlarının Dini İdaresi (2014). İstoriya Muftiyata, <http://muftiyat.kg/?q=ky/node/106>. (29.10.14).
- KOZUKULOV, T. (2016). "Osnovnie Prinsipı Vzaimootnoşeniya Religii İ Gosudarstvo V Kırgızstane", *Molodoy Uçeny*, 10/114, s. 1129-1132. <https://moluch.ru/archive/114/30160/> (01.04.2022)
- KOZUKULOV, T. (2017). *Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti*, Akademik Hassasiyetler.
- KURBANOV, N.U., Karasartova Ç.C., Kurumbaeva G.D., Mirzabaeva N.S (2020). *İslâm Dini: Keçee Cana Bügün*, İ.Arabaev Milli Üniversitesi, Bişkek.
- KURBANOV, N.U., KARASARTOVA, Ç.C., KURUMBAEVA, G.D., MIRZABAEVA, N.S. (2020). *Hristiyan Dini Keçee Cana Bügün*, İ.Arabaev Milli Üniversitesi, Bişkek.
- KURBANOVA, N.U., Sultangazieva A.Ç. (2008). *Dinderdin Tarihi*, Bişkek.
- LOSEV, A.F. (1991). *Filosofiyai, Mifologiya, Kultura, Politiceskaya Literatura*, Moskova.
- MAMBETALİEV, S. (1969). *Kırgızstandağı Musulman Sektaları*, Kırgızstan Basması, Frunze.
- MediaManas, Cıldızbek Tursunbaev "Mektepterde Din Madaniyatı Sabagının Kırgızüünün Maanilüülügü", <http://mediamanas.kg/> (10.06.22)
- MIRZABAEV, M. (2013). "Kırgızstanda Din Menen Mamlekettin Baylanışı", *Oş Devlet Üniveritesi. İlahiyat Fakültesi Bilimsel Dergisi*, 18/19.
- MIRZABAEVA, N. (2016). *Kırgızstandağı Sovet Biyliğinin İslânga Karata Diniy Sayasatı*, İ.Arabaev Milli Üniversitesi, Bişkek.

- MOLDALİEV, O.A. (2015). *Mamleket cana Din*, Bişkek.
- MURZARAİMOV B., KÖYLÜ M. (2022). "Kırgızistan'da Dini Gruplar ve Cemaatler", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 7/2.
- MURZARAİMOV, B. (2018). *Egemendüülüktön Kiyin Kırgızstan'da Diniy Abal*, Üniversite Yayınları Yayınevi, Bişkek, baskı I.
- MUSAEV, S. (1995). *Manas*, Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça Akademiyalık Basılış, Bişkek.
- MUSAHAN, A.Y. (2015). "Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası", *İLTED*, 44, s. 227-246.
- MUSAKOV, I. (2004). *Kırgız Elinin Filozofiyalık Oylomunun Tarihiy Dinamikası*, Basma Tamga, Bişkek.
- NASKALİ, E.G. (2001). *Bağımsız Kırgızistan Düğümler ve Çözümler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, baskı I.
- OSMONOV, O.C. (2013). "Eski Kırgızlar", (Çev. Kurban Vefa) *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3.
- OSMONOV, Ö.C., MIRZAKMATOVA, A.S. (2012). *Kırgızstandın Tarihi: Urunttuu Uçurlar*, Bilim Kompyuter, Bişkek.
- OZMİTEL, E.E. (2012). *Serkov İ Revolyutsiya: Pravoslavie V Kirgizii İ Sredney Azii v Pervie Godı Sovetskoy Vlasti. Svyato-antonievskie Pravoslavnie Çteniya*, Bişkek.
- PLOSKİH, V.M. (2017). *Gosudarstvenno-Religioznie Otnoşeniya V Suverennom Kırgızstane (1991-2016)*, Bişkek.
- POLAT, K. (2019). *Beşikten Mezara Kırgız Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- POLAT, K., Esen S. (2016). "Kırgız Türkleri'nin Hayatında Gelenek Ve İnançların Rolü", *Universal Journal of Theology*, 1/1, s. 20-30.
- PolitKlinika. Diniy Bilimdi Cöngö Saluuçu Cobonun Tagdırı Kanfay Bolot? <https://pk.kg/news/inner/14960>.
- ŞABDANALİEV, N. (2018, Nisan). "Kırgızdardın Diniy Tüşünüktörünün Öngüşün İzildödö Taştağı Cazma Esteliktedin Ordu", *Çoğulculuk Global Merkezi*, s. 1-23.
- ŞARİPOVA, E. (2000). *Kırgız Filozofiyanın Başattarı*, Oş.
- ŞİGABDİNOV, R. (2012). *Neofisialniy İslâm v Sredney Azii v 1940-1980 – v godı. İslâm V Sentralnoy Azii: Ot predstavitelstvo k Fobii*, Ankara, c. III.
- TANRİVERDİ, H. (2018, Kasım). "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8/3, s. 595-601.
- TAŞIBALDİEVA, A. (1993). *Vera V Turkestane*, AZ-MAK, Bişkek.
- TOPLAOĞLU, A. (2003). *Atezim Cana Anın Sındalışı*, (Çev. G.Cumakunova), Diyaent İşleri Başkanlığı Yayınlığı, Ankara.
- TourKG.com Sitesi, Arhitektorno-İstoriçeskie Kompleksi/İstoriya/Oş/Oşskaya Oblast <http://tourkg.com/2014/05/ravat-abdullahana.html/> (30.05.2014)
- USEEV, N. (2011). *Enisey Cazma Estelikleri I*, Leksikası cana Tekstter, Bişkek.

- USUPOVA, Ç.S. (2019). *Religioznoe Verovaniya Kırgızov*, C. Balasagın Milli Üniversitesi, Bişkek.
- ÜLKEN, H.Z. (2004). *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- YAMAN, A. (2012). *Türk Dünyasında İslâm. Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*, Cantekin Matbaası, Ankara, baskı I.
- YARKOV, A. (2002). *Oçerk İstorii Religiy V Kırgızstane*, Tsentr OBSE, Bişkek.
- YILMAZ, H. (2017). "Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1, s. 91-128.
- YUDAHİN, K.K. (1965). *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo "Sovetskya Ensiklopediya" Moskva.
- ZHAPARALİEV, S. (2018). *Kırgızistan'da Şamanizm: Kırgız Tengrizminin Modern Çağda Yeniden Yükselişi*. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Elâzığ 1300/9052, s. 1-22.